

ŽMONIŲ SU NEGALIA TEISĖS

BAUDŽIAMAJAME PROCESĖ

PRAKTINĖS GAIRĖS JUSTICIJOS SPECIALISTAMS

Padėka

Nuoširdžiai dėkojame visiems tarptautiniams ir vietiniams partneriams, organizacijoms ir institucijoms už bendradarbiavimą ir paramą rengiant šias gaires. Už gairių peržiūrą ir pateiktas įžvalgas dėkojame Lietuvos aklųjų ir silpnaregių sąjungos viceprezidentui Vilmantui Balčikoniiui ir Lietuvos kurčiųjų draugijos prezidentei Vaidai Lukošiiūtei.

Autorės

Gabrielė Marija Baltrušytė ir Ugnė Grigaitė

Gairių rengimo komanda

Gabrielė Marija Baltrušytė, Ugnė Grigaitė, Kotryna Sipko ir Ina Vrublevskaia

Kontaktinė informacija

Nevyriausybinė organizacija „Psichikos sveikatos perspektyvos“
www.perspektyvos.org

Projekto kontaktinė informacija

Validity Foundation – Mental Disability Advocacy Centre
Impact Hub, Milestone Institute
Budapest, Wesselényi utca 17.
1053 Budapeštas, Vengrija
El. pašto adresas: validity@validity.ngo

Publikavimo data

Liepa, 2024

Projekto numeris

101056701 - JUST-2021-JACC

**Bendrai finansuojama
Europos Sąjungos**

Šį projektą bendrai finansuoja Europos Sąjunga. Išreikštos nuomonės ir požiūriai yra tik autoriaus (-ių) nuomonė ir nebūtinai atspindi Europos Sąjungos ar Europos Komisijos požiūrį ir nuomonę. Nei Europos Sąjunga, nei kita finansavimą teikianti institucija negali būti už jas atsakingos.

TURINYS

01	Apie Praktines gaires baudžiamosios justicijos specialistams	4
	1.1. Bendra informacija	5
	1.2. Kam skirtos šios praktinės gairės	7
	1.3. Kaip naudotis gairėmis?	7
	1.4. Praktinių gairių apžvalga	7
	1.5. Metodika	8
	1.6. Pagrindinės sąvokos ir terminai	8
02	Žmonių su negalia teisės: tarptautinė ir ES teisinė sistema	11
03	Asmenys su intelekto ir psichosocialine negalia ir teisingumo sistema	15
04	Ginamųjų su negalia procesinių teisių įgyvendinimas	19
	4.1. Teisė vienodomis sąlygomis dalyvauti baudžiamajame procese	20
	4.2. Teisė į tinkamų procesinių sąlygų sudarymą	22
	4.3. Individualus vertinimas	25
	4.4. Tinkamų procesinių sąlygų sudarymas	28
	4.5. Teisė į informaciją ir komunikaciją prieinamais formatais	30
	4.5.1. Teisė gauti informaciją prieinamais formatais	30
	4.5.2. Teisė į vertimą žodžiu ir raštu	32
	4.6. Teisė turėti advokatą ir gauti teisinę pagalbą	34
	4.7. Teisė dalyvauti nagrinėjant bylą teisme ir nekaltumo prezumpciją	36
05	Priedai	39
	5.1. Poreikių vertinimo ir sąlygų pritaikymo baudžiamojo proceso metu algoritmas	40
	5.2. Negalios supratimas: negalios pavyzdžiai ir galimas sąlygų pritaikymas	41
	5.3. Kontrolinis sąrašas baudžiamosios justicijos specialistams, dirbantiems su intelekto ir psichosocialinę negalią turinčiais ginamaisiais baudžiamajame procese	46
	5.4. Kontaktų sąrašas	49
	5.5. Papildoma literatūra	51

01

**APIE PRAKTINES GAIRES
BAUDŽIAMOSIOS JUSTICIJOS
SPECIALISTAMS**

1.1. Bendra informacija

Nepriklausomai nuo to, ar jie yra nukentėjusieji, liudytojai, ar įtariami nusikaltimo vykdytojai, psichikos sveikatos sutrikimų ir įvairių negalią turintys asmenys patiria didelių sunkumų siekdami teisingumo ir bendraudami su baudžiamosios justicijos specialistais: policijos pareigūnais, advokatais, prokurorais ir teisėjais.

Nors, tyrimų duomenimis, asmenims su psichikos sveikatos sutrikimais, psychosocialine ar(ir) intelekto negalia, ypač apgyvendintiems socialinės globos įstaigose,¹ kyla 4–10 kartų didesnė prievartos (įskaitant seksualinę) rizika nei negalios neturintiems jų bendraamžiams,² teisingumo procesuose jie susiduria su didele atskirtimi ir teisės į teisingą bylos nagrinėjimą pažeidimais.³

Pasenę įstatymai, kuriuose nepripažįstamas šių asmenų teisinis veiksnumas ir teisinė padėtis, nenustatoma negalia ar individualūs poreikiai ir nesuteikiama pagalba užtikrinant galimybę gauti informaciją ir bendrauti, nesudaromos tinkamos procesinės sąlygos, veiksmingų teisinių konsultacijų trūkumas ir kliūtys, susijusios su baudžiamosios sistemos specialistų požiūriu, jų specializacijos bei mokymų stoka⁴ – tai dalis sisteminių sunkumų, su kuriais susiduria intelekto ar(ir) psychosocialinę negalią bei psichikos sveikatos sutrikimų turintys asmenys, dalyvaujantys baudžiamajame procese ES.⁵

JT Žmonių su negalia teisių konvencija⁶ (JT ŽNTK), kurią Europos Sąjunga⁷ ir visos jos valstybės narės ratifikavo be išlygų, nustato valstybėms svarbius įpareigojimus atpažinti ir pašalinti kliūtis ar barjerus ir imtis aktyvių sisteminių priemonių, kad visi asmenys su negalia galėtų vienodai naudotis teise į teisingumą.

Vis dėlto, nors atitinkamose ES direktyvose ir valstybių narių teisinėse sistemose pripažįstama būtinybė remti asmenų su klausos, jutimo ar fizine negalia teisę kreiptis į teismą, teisės aktuose vis dar neatsižvelgiama į specifinius, individualius asmenų su psichikos sveikatos sutrikimais, intelekto ar(ir) psychosocialinę negalią poreikius ir kliūtis, su kuriomis jie ar jos susiduria.⁸

Ši situacija akivaizdi nepaisant to, kad labai dažnai baudžiamojo proceso metu tokio paties pobūdžio priemonės taikomos kitoms labiausiai pažeidžiamoms grupėms,

¹ Amelink Q, Roozen S, Leistikow I, Weenink JW. Sexual abuse of people with intellectual disabilities in residential settings: a 3-year analysis of incidents reported to the Dutch Health and Youth Care Inspectorate. *BMJ Open*. 2021 Dec 6;11(12):e053317. doi: 10.1136/bmjopen-2021-053317. PMID: 34873008; PMCID: PMC8650479.

² Disability Justice, 'Justice Denied: Abuse and Exploitation' <https://disabilityjustice.org/justice-denied/abuse-and-exploitation>

³ Smith, T. (2023). *Autism and Criminal Justice. The Experience of Suspects, Defendants and Offenders in England and Wales*. Routledge.

⁴ Smith, T. (2023). *Autism and Criminal Justice. The Experience of Suspects, Defendants and Offenders in England and Wales*. Routledge.

⁵ Projektas „Igalinti“. (2024). 'International Synthesis Report - Executive Summary' <https://validity.ngo/wp-content/uploads/2024/08/Executive-Summary-International-Synthesis-Report.pdf>

⁶ Jungtinių tautų neįgalųjų teisių konvencija ir jos fakultatyvus protokolai : resolution / adopted by the General Assembly, A/RES/61/106, 24 Sausis 2007, <https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2007/en/49751>

⁷ Europos Sąjunga ratifikavo JT ŽNTK 2010 m. gruodžio 23 d..

⁸ pvz., direktyva 2010/64/ES dėl teisės į vertimą žodžiu ir raštu garantuoja teisę į užsienio kalbos vertėją ir pagalbą asmenims, turintiems klausos ar kalbos negalią baudžiamajame procese. Kognityviniai sunkumai, susiję su procedūrų supratimu ir jų pritaikymu, nėra įtraukti. Panašiu principu direktyva 2012/13/ES dėl teisės į informaciją baudžiamajame procese užtikrina, kad klausos ar kalbos negalią turintys ginamieji galėtų gauti informaciją apie savo teises, kaltinimus ir bylos medžiagą. Direktyvoje taip pat nereikalaujama, kad ši informacija būtų prieinama ginamiesiems su kognityviniais sunkumais.

kurioms gali prireikti panašios pagalbos, pavyzdžiui, nepilnamečiams arba moterims, nukentėjusioms nuo smurto artimoje aplinkoje ar seksualinio smurto.⁹ Tose valstybėse, kurios yra įtvirtinusios pagalbos mechanizmus, šios priemonės taikomos tik asmenims su psichikos sveikatos sutrikimais, intelekto ar(ir) psichosocialine negalia, kurie dalyvauja teismo procese kaip nukentėjusieji, paliekant nuošalyje kitus proceso dalyvius.¹⁰ Be to, yra šalių, kurios ėmėsi reglamentuoti kai kuriuos iš šių gyvybiškai svarbių pagalbos mechanizmų.

Pavyzdžiui, sudarydamos ir teisingumo specialistams galimybę naudotis profesionalaus pagalbininko, kuris įvertina proceso dalyvių individualius poreikius, patiriamas kliūtis ir tinkamai pritaiko jiems sąlygas, užtikrina reikalingas paslaugas,¹¹ taip pat galimybę naudoti prieinama ir lengvai suprantama kalba parengtus procesinius dokumentus.¹²

Nepaisant šių kliūčių, matome, kad nemažai visų šio projekto rėmuose įvertintų šalių teisingumo specialistų ir kiek įmanoma taiko pagalbos priemones baudžiamojo proceso dalyviams su psichikos sveikatos sutrikimais, intelekto ar(ir) psichosocialine negalia, taip pat ginamiesiems. Nors trūksta teisės aktų ir būtinų nacionalinių gairių, baudžiamosios justicijos specialistai kartais vartoja prieinamą kalbą arba kalba lėtesniu tempu, tarp sakinių daro pauzes, kad informaciją būtų galima lengviau suvokti.

Taip pat bendradarbiauja su specializuotomis nevyriausybinėmis organizacijomis, vertindami procesinių sąlygų pritaikymo poreikius ir sudarydami šeimos nariams bei artimiesiems galimybę padėti proceso dalyviams su psichikos sveikatos sutrikimais, intelekto ar(ir) psichosocialine negalia viso baudžiamojo proceso metu.

Šių Praktinių gairių baudžiamosios justicijos specialistams tikslas – informuoti Lietuvos teisingumo srities specialistus ir kitas atitinkamas suinteresuotąsias šalis apie gerąją praktiką, kaip užtikrinti veiksmingą ginamųjų su psichikos sveikatos sutrikimais, intelekto ar(ir) psichosocialine negalia dalyvavimą baudžiamajame procese, taip pat pasiūlyti praktines to įgyvendinimo nacionaliniu lygmeniu priemones.

Gairės parengtos išsamiai išanalizavus aštuonių ES šalių, įskaitant Bulgariją, Čekiją, Lietuvą, Portugaliją, Rumuniją, Slovakiją, Slovėniją ir Ispaniją situaciją, o siūlomi sprendimai pagrįsti atitinkamais tarptautiniais ir regioniniais standartais ir atspindi visame pasaulyje sukauptą gerąją praktiką.

⁹ pvz., direktyva 2010/64/ES dėl teisės į vertimą žodžiu ir raštu garantuoja teisę į užsienio kalbos vertėją ir pagalbą asmenims, turintiems klausos ar kalbos negalią baudžiamajame procese. Kognityviniai sunkumai, susiję su procedūrų supratimu ir jų pritaikymu, nėra įtraukti. Panašiu principu direktyva 2012/13/ES dėl teisės į informaciją baudžiamajame procese užtikrina, kad klausos ar kalbos negalią turintys ginamieji galėtų gauti informaciją apie savo teises, kaltinimus ir bylos medžiagą. Direktyvoje taip pat nereikalaujama, kad ši informacija būtų prieinama ginamiesiems su kognityviniais sunkumais.

¹⁰ Projektas „Įgalinti“. (2024). 'International Synthesis Report - Executive Summary' <https://validity.ngo/wp-content/uploads/2024/08/Executive-Summary-International-Synthesis-Report.pdf>

¹¹ Plena Inclusión, 'Briefing Paper on Barriers Faced by Defendants with Intellectual and/or Psychosocial Disabilities in the Criminal Justice System in Spain' (2023) <https://www.plenainclusion.org/publicaciones/buscador/briefing-paper-on-barriers-faced-by-defendants-with-intellectual-and-or-psychosocial-disabilities-in-the-criminal-justice-system-in-spain> p.29

¹² Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamojoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamojoje-justicijoje.pdf>.

1.2. Kam skirtos šios praktinės gairės?

Pagrindinė Praktinių gairių baudžiamosios sistemos specialistams tikslinė grupė – teisėjai, prokurorai, advokatai, teisėsaugos pareigūnai ir kiti specialistai (bendrai vadinami *baudžiamosios justicijos specialistais*), dirbantys su baudžiamosiomis bylomis, kuriose dalyvauja asmenys su psichikos sveikatos sutrikimais, intelekto ar (ir) psichosocialine negalia.

Nors šiose gairėse daugiausia dėmesio skiriama baudžiamojo teisingumo sistemoje dalyvaujantiems ginamiesiems, jose pateikti principai, standartai ir rekomendacijos gali būti taikomi ir kitiems šio tipo negalią turintiems baudžiamojo proceso dalyviams, pavyzdžiui, nukentėjusiesiems ir liudytojams, taip pat ir kitais atvejais, pavyzdžiui, civiliniame procese.

1.3. Kaip naudotis praktinėmis gairėmis?

Šios gairės parengtos kaip praktinis vadovas Lietuvos baudžiamosios sistemos specialistams, savo darbe susiduriantiems su asmenimis su psichikos sveikatos sutrikimais, intelekto ar (ir) psichosocialine negalia. Kadangi šiems asmenims kyla įvairių kliūčių – teisinių, aplinkos pritaikymo, informacinių, specialistų požiūrio – jiems gali prireikti papildomos pagalbos, kad galėtų įgyvendinti savo teisę į teisingą teismą lygiai su kitais asmenimis.

Šiose gairėse siūlomomis praktinėmis priemonėmis siekiama paaiškinti, kaip baudžiamosios sistemos specialistai turėtų šalinti kiekvieną ikiteisminiame ir teisminiame baudžiamojo proceso etapuose galinčią kilti sistemine kliūtį, kad ginamieji, turintys psichikos sveikatos sutrikimų, intelekto ar (ir) psichosocialinę negalią (taip pat ir kito pobūdžio negalią), baudžiamajame procese galėtų dalyvauti lygiai su kitais asmenimis.

1.4. Praktinių gairių apžvalga

Šių praktinių gairių struktūra:

2 skyriuje „Žmonių su negalia teisės: tarptautinė ir ES teisinė sistema“ apžvelgiamos pagrindinės teisės į teisingą teismą ir garantijos, suteikiamos ginamiesiems su negalia.

3 skyriuje „Asmenys su intelekto ir psichosocialine negalia ir teisingumo sistema“ apžvelgiamos kliūtys, su kuriomis susiduria asmenys su negalia, įgyvendindami savo teisę į teisingą teismą.

4 skyriuje „Ginamųjų su negalia procesinių teisių įgyvendinimas“ pateikiamos praktinės priemonės, padedančios ginamiesiems su psichikos sveikatos sutrikimais, intelekto ar (ir) psichosocialine negalia įveikti šias kliūtis, įskaitant kliūčių bei individualių

pagalbos poreikių nustatymą, tinkamą procesinių priemonių pritaikymą, prieinamą informaciją ir kt.

5 skyriuje pateikiami priedai, kurių tikslas:

- ✓ paaiškinti dažniausiai pasitaikančias kliūtis ir jas atliepančius pritaikymus, kurių gali prireikti žmonėms su negalia (1 priedas);
- ✓ pasiūlyti baudžiamosios sistemos specialistams išsamų vadovą, kaip baudžiamojo proceso metu vertinti individualius poreikius ir užtikrinti procesinių sąlygų pritaikymą (2 priedas);
- ✓ pasidalinti atitinkamų savo šalies išteklių organizacijų, galinčių padėti įgyvendinti žmonių su negalia teisę į teisingą teismą, kontaktiniais duomenimis (3 priedas);
- ✓ paaiškinti pagrindinių tarptautinių standartų šioje srityje turinį (4 priedas);
- ✓ pateikti naudingų informacijos šaltinių tolesniam gilinimuisi (5 priedas).

1.5. Metodika

Praktines gaires baudžiamosios sistemos specialistams parengė nevyriausybinė organizacija „Psichikos sveikatos perspektyvos“ (www.perspektyvos.org), remiantis projekto „ĮGALINTI“ (angl. ENABLE)¹³ metu atlikto nacionalinio tyrimo išvadamis dėl kliūčių, su kuriomis baudžiamosios teisės sistemoje susiduria psichikos sveikatos sutrikimų, intelekto ar (ir) psichosocialinę negalią turintys asmenys.¹⁴

Pateikta informacija, praktinės rekomendacijos parengtos konsultuojantis su žmonėmis su negalia, juos atstovaujančių organizacijų atstovais, teisėjais, prokurorais, advokatais ir kitų susijusių suinteresuotųjų šalių grupėmis, kurios nuo 2022 m. spalio iki 2024 m. kovo mėn. dalyvavo nevyriausybinės organizacijos „Psichikos sveikatos perspektyvos“ organizuojuose tarpdisciplininuose susitikimuose.

1.6. Pagrindinės sąvokos ir terminai

Žmonės su negalia – „asmenys, turintys ilgalaikių fizinių, psichikos sveikatos, intelekto, neurologinių ar jutimo sutrikimų, kurie, sąveikaudami su įvairiomis aplinkos kliūtimis, gali trukdyti jiems visapusiškai ir veiksmingai dalyvauti visuomenės gyvenime lygiai su kitais asmenimis“.¹⁵ Ši besivystanti sąvoka, be kita ko, apima asmenis, kurie

¹³ Projektas „Įgalinti“, Nacionalinių tyrimų ataskaitos: <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/national-briefing-papers/>

¹⁴ Projektas „Įgalinti“. (2023). 'National Briefing Papers' <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/national-briefing-papers/>

¹⁵ Projektas „Įgalinti“. (2023). 'National Briefing Papers' <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/national-briefing-papers/>

patys save identifikuoja kaip asmenis, turinčius negalią, neurologinių ar mokymosi sutrikimų, asmenis, kurie girdi balsus, ir kt.

Prieinamumas – produktų, prietaisų, paslaugų ar aplinkos, įskaitant informaciją ir ryšius, dizainas, suteikiantis galimybę jais naudotis visiems. Pavyzdžiui, fizinis prieinamumas asmenims su negalia reiškia, kad sukuriama aplinka be kliūčių, kurioje jie gali laisvai judėti (pvz., sisteminiai sprendimai dėl laiptų ir sunkių durų pritaikymo asmenims su judėjimo negalia) arba savarankiškai pasiekti informaciją (pvz., galimybė gauti dokumentus, parengtus Brailio raštu arba lengvai suprantama kalba).¹⁶

Tarpininkai, pagalbininkai – „(...) asmenys, kurie prireikus bendradarbiauja su teisingumo sistemos darbuotojais ir žmonėmis su negalia, kad užtikrintų veiksmingą bendravimą teismo procese“. Tokie tarpininkai gali „padėti žmonėms su negalia suprasti ir priimti informaciją pagrįstus sprendimus, užtikrindami, kad viskas būtų paaiškinta ir aptarta žmonėms su negalia suprantamais būdais ir kad jiems būtų sudarytos atitinkamos sąlygos ir suteikta tinkama pagalba“.¹⁷

Teisinis veiksnumas – teisinis veiksnumas apima buvimą tiek teisių turėtoju, tiek pagal įstatymą veikiančiu asmeniu.¹⁸ Teisinis veiksnumas teisių turėtojo aspektu suteikia asmeniui visišką jo teisių apsaugą teisinėje sistemoje. Teisinis veiksnumas pagal įstatymą veikiančio asmens aspektu pripažįsta asmenį kaip atstovą, turintį įgaliojimus sudaryti sandorius ir sukurti, keisti ar užbaigti teisinius santykius. Išsamesnė informacija šiuo klausimu pateikta 4 priede.

Procesinių sąlygų sudarymas – tai visi būtini ir tinkami „pakeitimai ir pritaikymai, susiję su teise į teisingumą, kai to reikia konkrečiu atveju, siekiant užtikrinti asmenų su negalia dalyvavimą lygiai su kitais asmenimis“.¹⁹ Dauguma šiose gairėse apibūdintų priemonių yra „procesinių sąlygų pritaikymo“ pavyzdžiai.

Tinkamas sąlygų pritaikymas – būtini ir tinkami pakeitimai ir pritaikymas, dėl kurių nepatiriama neproporcinga ar nepagrįsta našta ir kurių reikia konkrečiu atveju siekiant užtikrinti žmonėms su negalia galimybę naudotis visomis žmogaus teisėmis ir pagrindinėmis laisvėmis lygiai su kitais asmenimis ar galimybę įgyvendinti šias teises ir laisves.

Procesinių sąlygų pritaikymas – remiantis Jungtinių Tautų tarptautiniais principais ir 2020 metų gairėmis dėl asmenų su negalia teisės į teisingumą, procesinės garantijos

¹⁶ Projektas „Igalinti“. (2023). 'National Briefing Papers' <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/national-briefing-papers/>

¹⁷ Projektas „Igalinti“. (2023). 'National Briefing Papers' <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/national-briefing-papers/>

¹⁸ Projektas „Igalinti“, Nacionalinių tyrimų ataskaitos: <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/national-briefing-papers/>

¹⁹ Projektas „Igalinti“, Nacionalinių tyrimų ataskaitos: <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/national-briefing-papers/>

yra: „visi būtini atitinkami pakeitimai ir pritaikymai, susiję su teise į teisingumą, kurių reikia konkrečiu atveju, siekiant užtikrinti žmonių su negalia dalyvavimą vienodomis sąlygomis su kitais asmenimis. Skirtingai nuo tinkamo sąlygų pritaikymo, procesinių sąlygų pritaikymo neapriboja „neproporcingos ar nepagrįstos naštos“ sąlyga.

Pagalba priimant sprendimus ir sprendimų priėmimas už kitą asmenį – pagalba priimant sprendimus – tai modelis, pagal kurį asmenims su negalia įvairi pagalba, įskaitant žmonių, kuriais jie pasitiki (pvz., šeimos narių, draugų, bendraamžių, advokatų, teisininkų, vertėjų žodžiu, pagalbininkų ir (arba) tarpininkų), suteikiama siekiant padidinti jų galimybes priimti sprendimus savarankiškai. Sprendimų priėmimas už kitą asmenį – tai priešingas modelis, pagal kurį iš žmonių su negalia atimama teisė patiems priimti sprendimus ir jų vardu deleguojama kitiems asmenims (dažniausiai kas nors paskiriamas „globėju“ pagal įstatymą). Pastarasis modelis paplitęs viso pasaulio teisinėse sistemose, nors jis pažeidžia žmonių su negalia savarankiškumą ir teisinį veiksnumą bei JT žmonių su negalia teisių konvenciją.

Medicininis negalios modelis ir žmogaus teisių modelis – pagal medicininį negalios modelį daugiausia dėmesio skiriama asmens būklei, kuri yra suprantama, kaip tiesiogiai lemianti jo ar jos negalią. Pagal žmogaus teisių modelį daugiausia dėmesio skiriama asmeniui ir jo ar jos prigimtiniam orumui, pripažįstant, kad būtent visuomenės sukurtos kliūtys trukdo žmonėms su negalia lygiai su kitais asmenimis naudotis žmogaus teisėmis. Žmonių su negalia teisių konvencija remiasi žmogaus teisių modeliu, apibrėždama negalią kaip besivystančią sąvoką, kuri „atsiranda dėl asmenų su negalia ir požiūrio bei aplinkos kliūčių sąveikos, trukdančios jiems visapusiškai ir veiksmingai dalyvauti visuomenėje lygiai su kitais asmenimis“.²⁰

Ginamieji – šių gairių ir projekto kontekste ši sąvoka vartojama apibūdinti asmenis, dalyvaujančius baudžiamajame procese nuo įtariamojo iki bausmę atliekančio asmens. Toks vertimas į lietuvių kalbą buvo pasirinktas atsižvelgiant į šioje srityje dirbančių ekspertų rekomendacijas ir siekiant vientisumo su partnerių šalyse naudojama terminologija (angl. terminas „defendants“, kuris apima platesnį kontekstą, nei kaltinamasis pagal Baudžiamojo proceso kodeksą). Kitos sąvokos suprantamos taip, kaip apibrėžiamos Lietuvos teisės aktuose.

²⁰ JT ŽNTK, 2006, Preambulė, p. 1.

02

**ŽMONIŲ SU NEGALIA
TEISĖS: TARPTAUTINĖ IR
ES TEISINĖ SISTEMA**

JT žmonių su negalia teisių konvencija (toliau – ŽNTK / Konvencija) laikoma pagrindiniu tarptautiniu teisiniu dokumentu, reglamentuojančiu žmonių su negalia teises.²¹ Konvencijos tikslas – skatinti, apsaugoti ir užtikrinti, kad visi žmonės su negalia galėtų visapusiškai ir lygiomis teisėmis naudotis visomis žmogaus teisėmis ir pagrindinėmis laisvėmis, užtikrinant pagarbą jų prigimtiniam orumui.²²

Lietuva ŽNTK ratifikavo 2010 metais ir įsipareigojo įgyvendinti jos nuostatas be jokių išlygų. Svarbu pažymėti, kad ŽNTK yra papildyta Bendrosiomis pastabomis, kurios yra Žmonių su negalia teisių komiteto (toliau – Komitetas)²³ paskelbti autoritetingi Konvencijos straipsnių išaiškinimai. Vienos iš svarbiausių Bendrųjų pastabų, susijusių su šių praktinių gairių tema – Bendroji pastaba dėl 12 straipsnio (**Lygybė prieš įstatymą**)²⁴, 9 straipsnio (**Prieinamumas**)²⁵, 19 straipsnio (**Teisė gyventi savarankiškai ir būti įtrauktam į bendruomenę**)²⁶, 5 straipsnio (**Lygybė ir nediskriminavimas**).²⁷ Be to, Komitetas ir JT specialusis pranešėjas žmonių su negalia teisių klausimais paskelbė svarbių gairių, kaip įgyvendinti ŽNTK, įskaitant Gaires dėl 14 straipsnio dėl žmonių su negalia teisės į laisvę ir saugumą²⁸, taip pat Tarptautinius principus ir gaires dėl žmonių su negalia teisės į teisingumą (toliau – Tarptautiniai principai).²⁹

Tarp svarbiausių Žmonių su negalia teisių konvencijoje nurodytų įsipareigojimų, kuriuos Lietuva (ir atitinkamos jos institucijos) prisiėmė siekiant užtikrinti teisę į teisingą teismą, yra šie:

- **Uždrausti bet kokią diskriminaciją** dėl negalios ir **užtikrinti** žmonėms su negalia **vienodą ir veiksmingą teisinę apsaugą** nuo diskriminacijos visais pagrindais.³⁰
- **Užtikrinti, kad visiems žmonėms su negalia visuose baudžiamosios justicijos lygmenyse būtų pripažįstama teisė dalyvauti teismo procesuose** be jokios diskriminacijos ir kad tokios sąvokos kaip „kognityvinė negalia“ ir „protinė negalia“³¹, kurios nustatomos, pavyzdžiui, atliekant funkcinės ar protinės būklės

²¹ JT, 2006. ŽNTK, Preambulė, p. 1.

²² JT Generalinė asamblėja, Žmonių su negalia teisių konvencija: rezoliucija/priimta Generalinės asamblėjos, 2007 m. sausio 24 d., A/RES/61/106, Art. 1, pasiekama

https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_61_106.pdf

²³ Žmonių su negalia teisių komitetas, 2021 m. Bendrosios pastabos dėl JT Žmonių su negalia teisių konvencijos, pasiekama:

<https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/crpd/general-comments>

²⁴ JT, 2006. ŽNTK, Preambulė, p. 1.

²⁵ JT, 2006. ŽNTK, Preambulė, p. 1.

²⁶ JT, 2006. ŽNTK, Preambulė, p. 1.

²⁷ JT, 2006. ŽNTK, Preambulė, p. 1.

²⁸ The Guidelines on the right to liberty and security of persons with disabilities are contained in the Annex to A/72/55, the Committee's Bi-Annual Report 2016

²⁹ UN, Special Rapporteur on the Rights of Persons with Disability, International Principle and Guidelines on Access to Justice for Persons with Disabilities (2020).

³⁰ Pagal JT ŽNTK 2 straipsnį diskriminacija dėl negalios yra „(...) bet koks skirstymas, išskyrimas ar apribojimas dėl negalios, kurio tikslas ar pasekmė - pakenkti ar panaikinti visų žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių pripažinimą, naudojimąsi jomis ar naudojimąsi jomis lygiai su kitais asmenimis politinėje, ekonominėje, socialinėje, socialinėje, kultūrinėje, pilietinėje ar bet kurioje kitoje srityje. Tai apima visų formų diskriminaciją, įskaitant atsisakymą suteikti tinkamas sąlygas;

³¹ JT ŽNTK komitetas paaiškino, kad ŽNTK griežtai atmeta tokių sąvokų ir principų, kaip „teisinis neveiknumas“ ir „nepakaltinamumas“, taikymą kaip diskriminaciją ir pažeidžiantį Konvenciją. Todėl Komitetas paragino pašalinti visus tokius standartus iš visų JT ŽNTK ratifikavusių valstybių baudžiamosios justicijos sistemų. Pripažinimas neveiksniumu teisiškai, neatsakingumu ar neveiksniumu baudžiamosios justicijos sistemose yra ne tik diskriminacinio pobūdžio, bet ir lemia asmenų sulaikymą dėl jų negalios, o tai prieštarauja Konvencijos 14 straipsniui. .

vertinimą (paplitusios daugumoje teisinių sistemų), nebūtų naudojamos teisei į teisinį veiksnumą apriboti.³²

- Suteikti žmonėms su negalia galimybę pasinaudoti pagalba, kurios jiems gali prireikti priimant sprendimus, turinčius juridinę galią³³. **Pagalba turi būti teikiama atsižvelgiant į žmonių su negalia teises, valią ir pageidavimus** ir niekada neturėtų virsti sprendimų priėmimu už žmones su negalia“.³⁴
- Greitai **atpažinti ir pripažinti kliūtis** bei tinkamas **pagalbos priemones**, sudarant ginamiesiems su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia galimybę **veiksmingai dalyvauti** baudžiamajame **proces**e, užtikrinant pirminį individualų vertinimą, kurį atlieka policijos pareigūnai, teisėsaugos ar teisminės institucijos, taip pat kitos kompetentingos institucijos, įskaitant nepriklausomus ekspertus.³⁵
- Imtis priemonių, kad, atsižvelgiant į atitinkamo asmens valią ir pageidavimus, būtų **sudarytos ir pritaikytos ne tik negalia, bet ir lytį bei amžių atitinkančios individualizuotos procesinės sąlygos**.³⁶ Sudarant tinkamas sąlygas, atliekami visi būtini ir tinkami pakeitimai bei priitaikymai, kad konkrečiu atveju sprendimai būtų priimami savarankiškai³⁷, įskaitant: 1) galimybę naudotis tarpininkų ir (arba) pagalbininkų pagalba; 2) procesinių sąlygų pritaikymą; 3) modifikacijas, aplinkos pritaikymą ir pagalbą bendraujant, siekiant užtikrinti žmonių su negalia teisę į teisingumą.³⁸ Procesinių sąlygų pritaikymas turėtų būti organizuojamas prieš pradėdant teismo procesą, o visi dalyviai turėtų būti informuoti apie galimybę tuo naudotis viso teismo proceso metu.³⁹ Tai ypač svarbu vykstant nuotoliniams teismo posėdžiams ir naudojant vaizdo ryšį.
- Užtikrinti **galimybę laiku ir prieinamu būdu gauti teisinius pranešimus ir informaciją** lygiai su kitais asmenimis ir kad informacija apie teisingumo sistemą ir procedūras, įskaitant pranešimus, į kuriuos reikia reaguoti arba imtis veiksmų, būtų pasiekiami prieinama forma (įskaitant gestų kalbą ir garso gidus, konsultacijas ir nukreipimo paslaugas telefono linija, informaciją, parengtą lengvai suprantama kalba, ir t. t.), kuri taip pat būtų suderinama su įvairiomis alternatyvios augmentinės komunikacijos (AAK) formomis, įskaitant žemųjų ir aukštųjų technologijų.⁴⁰
- Užtikrinti, kad asmenys **apie savo teises būtų informuojami žodžiu arba raštu, prieinama ir suprantama kalba**, atsižvelgiant į konkrečius ginamųjų, turinčių psichikos sveikatos sutrikimų, intelekto ar(ir) psichosocialinę negalią, teises,

³² Ibid, International Principles, in paragraph 1.2.c.

³³ Žmonių su negalia teisių komitetas, 2021 m. Bendrosios pastabos dėl JT Žmonių su negalia teisių konvencijos, pasiekiami: Available here: <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/crpd/general-comments>

³⁴ Žmonių su negalia teisių komitetas, 2021 m. Bendrosios pastabos dėl JT Žmonių su negalia teisių konvencijos, pasiekiami: <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/crpd/general-comments>

³⁵ Commission Recommendation of 27 Lapkritis 2013 on procedural safeguards for vulnerable persons suspected or accused in criminal proceedings, Recital 6

³⁶ UN OHCHR, Report - Right to access to justice under article 13 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (Gruodis 2017), A/HRC/37/25, para 26.

³⁷ Pasaulio sveikatos organizacija, "Supported decision-making and advance planning: WHO QualityRights Specialized training," 1 Sausis 2019. Prieinama: <https://www.jstor.org/stable/resrep27901.14>

³⁸ JT, 2020, Tarptautiniai principai ir gairės dėl žmonių su negalia teisės į teisingumą. Prieinama: <https://www.inf.lt/leidiniai/tarptautiniai-principai-ir-gaires-del-zmoniu-su-negalia-teises-i-teisinguma/>

³⁹ Ibid, Principle 3, Guideline 31, p.15

⁴⁰ JT, 2006. ŽNTK, 21 straipsnis; JT, Tarptautiniai principai ir gairės dėl žmonių su negalia teisės į teisingumą, 4 principas.

poreikius ir kliūtis, ir kad jų prašymu būtų galima prieinama forma gauti informaciją apie jų procesines teises.⁴¹

- Užtikrinti, kad ginamiesiems, kurie nekalba ar nesupranta baudžiamojo proceso kalbos, būtų užtikrintas **veiksmingas, tikslus ir nešališkas vertimas žodžiu** tiek receptyviai (t. y. suprantant, ką sako asmenys su negalia), tiek ekspresyviai (t. y. turint įgūdžių, reikalingų perteikti informaciją šiems asmenims).⁴²
- **Teikti nemokamą arba prieinamą teisinę pagalbą**, kuri būtų kompetentinga ir savalaikė. Be to, siekiant, kad **žmonių su negalia patikimi atstovai** galėtų lygiomis teisėmis dalyvauti bet kokiame teismo procese ir vykdyti savo profesines pareigas, jiems **turėtų būti sudarytos tinkamos procesinės sąlygos**, pavyzdžiui, užtikrinti vertėjai žodžiu, pagalbinės technologijos, tarpininkai ir (arba) pagalbininkai, arba veiksmingam bendravimui su klientais, liudytojais ir kitais asmenimis su negalia, būtini ištekčiai.
- Užtikrinti, kad ginamieji su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia turėtų teisę dalyvauti bylos nagrinėjime⁴³ ir kad būtų tinkamai užtikrinta jų teisė į nekaltumo prezumpciją.⁴⁴

Didžiąją dalį šių teisių, įskaitant teisę į informaciją, teisę į vertimą žodžiu ir raštu, teisę į advokatą ir į teisinę pagalbą, Europos Sąjungoje taip pat saugo atitinkami ES teisės aktai, tokie kaip Europos Komisijos direktyvos ir rekomendacijos.⁴⁵

⁴¹ Commission Recommendation 2013/C-378/02 on procedural safeguards for vulnerable persons suspected or accused in criminal proceedings, Section 3 – Rights of vulnerable persons, Right to information.

⁴² Europos parlamento ir tarybos direktyva 2010/64/ES – 1, 2, 4 ir 5 straipsniai. Prieinama: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/PDF/?uri=CELEX:32010L0064>; JT, 2020, Tarptautiniai principai ir gairės dėl žmonių su negalia teisės į teisingumą. Prieinama: <https://www.lnf.lt/leidiniai/tarptautiniai-principai-ir-gaires-del-zmoniu-su-negalia-teises-i-teisinguma>

⁴³ Europos parlamento ir tarybos direktyva 2010/64/ES – 1, 2, 4 ir 5 straipsniai. Prieinama: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/PDF/?uri=CELEX:32010L0064>

JT, 2020, Tarptautiniai principai ir gairės dėl žmonių su negalia teisės į teisingumą. Prieinama: <https://www.lnf.lt/leidiniai/tarptautiniai-principai-ir-gaires-del-zmoniu-su-negalia-teises-i-teisinguma>

⁴⁴ Europos Parlamento ir Tarybos direktyva (ES) 2016/343 dėl tam tikrų nekaltumo prezumpcijos ir teisės dalyvauti nagrinėjant baudžiamąją bylą teisme aspektų užtikrinimo – 3 straipsnis. Prieinama: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016L0343>

⁴⁵ Europos Komisija, 2013. Rekomendacija dėl procesinių garantijų pažeidžiamiems asmenims, įtariamiems ar kaltinamiems baudžiamosiose bylose. Prieinama: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013H1224\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013H1224(02))

Europos Komisija, 2022. Rekomendacija dėl įtariamųjų ir kaltinamųjų, kuriems taikomas kardomasis kalinimas, procesinių teisių ir dėl materialinių kalinimo sąlygų. Prieinama: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/PDF/?uri=CELEX:32023H0681>

03

**ASMENYS SU INTELEKTO
IR PSICHOSOCIALINE
NEGALIA IR TEISINGUMO
SISTEMA**

2023 metų pabaigoje Lietuvoje gyveno apie 224,9 tūkst. žmonių su negalia. Palyginti su 2022 m., šis skaičius šiek tiek padidėjo.⁴⁶ Nepaisant to, Lietuvoje nėra nei teisinio apibrėžimo, nei reikalavimo dėl procesinių sąlygų pritaikymo baudžiamosios justicijos sistemoje, o pati „pažeidžiamumo“ sąvoka nėra apibrėžta teisės aktuose.⁴⁷ Lietuva dar nėra pilnai perkėlus ES direktyvos dėl pažeidžiamų asmenų teisių apsaugos baudžiamajame procese, todėl tokie asmenys nėra sistemingai identifikuojami ir nesulaukia reikiamo dėmesio, pagalbos ir paramos.⁴⁸ Šios priemonės taip pat svarbios nusikaltimų aukoms ir liudytojams, turintiems negalią.

Be to, duomenų apie ginamuosius su negalia yra nedaug. Nors Lietuvos Respublikos vyriausybė nacionaliniame plane siekia pagerinti prieinamumą žmonėms su negalia, pažanga yra lėta. Tik 30 % fizinės infrastruktūros, įskaitant teismus, yra fiziškai prieinama žmonėms su negalia, o informacinis prieinamumas dar mažesnis – apie 5 %.⁴⁹ Daugumoje įkalinimo įstaigų prieinamumas yra užtikrintas, tačiau savivaldybių paslaugos žmonėms su negalia daugiausia skirtos transportui ir gestų kalbos vertimui, trūksta paramos teisinei pagalbai. Žmonių su negalia reikalų departamentas prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos stebi ŽNTK įgyvendinimą ir savo ataskaitose pateikia susijusius duomenis.⁵⁰ Taip pat ŽNTK įgyvendinimą stebi ir nepriklausoma Žmonių su negalia teisių stebėsenos komisija.

Teisinio veiksnio pripažinimas

Lietuvos civilinėje teisėje asmenų teisės ribojamos dėl teismo pripažinto neveiksnio ir riboto veiksnio, o asmenims, kurie dėl psichikos sveikatos būklės negali suprasti savo veiksmų ar jų valdyti, dažnai skiriama globa.⁵¹ Susirūpinimą kelia tai, kad socialinės globos įstaigos neretai veikia kaip teisiniai atstovai, taip pažeisdamos Žmonių su negalia teisių konvencijos 12 straipsnį, kuriame įtvirtinta teisė į teisinį veiksnumą. Dėl šio teisinio veiksnio paneigimo ginamieji su psichikos sveikatos sutrikimais, intelekto ar(ir) psichosocialine negalia dažnai negali pilnavertiškai dalyvauti teisingumo procesuose, o teismai yra linkę taikyti priverčiamąsias medicininis priemones.

Negalios atskleidimas ir (arba) nustatymas

Lietuvoje trūksta mechanizmų, kurie sudarytų galimybę ankstyvoje baudžiamojo proceso stadijoje nustatyti asmenis, kuriems būtinas procesinių sąlygų pritaikymas, todėl apie psichikos sveikatos sutrikimus, negalią bei susijusius individualius poreikius

⁴⁶ Lietuvos Respublikos Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, 2023. Statistika apie negalią. Prieinama: <https://socmin.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/socialine-integracija/negalios-reforma-ir-asmenu-su-negalia-itrauktis/statistika-2>

⁴⁷ Lietuvos negalios organizacijų forumas, 2016. Alternatyvi ataskaita dėl Jungtinių Tautų neįgalųjų teisių konvencijos įgyvendinimo.

⁴⁸ Ibid, p.7

⁴⁹ Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamojoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamojoje-justicijoje>

⁵⁰ Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamojoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamojoje-justicijoje>

⁵¹ Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamojoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamojoje-justicijoje>

dažnai sužinoma tik po nuosprendžio paskelbimo. Užuoat įvertinus pagalbos poreikius, vertinimuose daugiausia dėmesio skiriama „nepakaltinamumui“, priverstinai siunčiant žmones į kalėjimus arba psichiatrijos įstaigas, kartais neribotam laikui.^{52,53}

2020 metais Lietuvos socialinių tyrimų centro atliktame ES direktyvos 2016/343 įgyvendinimo tyrime nustatyta, kad kaltinamiesiems, turintiems psichikos sveikatos sutrikimų, psichosocialinę ar(ir) intelekto negalią, rekomenduojamas gynybos advokatas. Be to, leidžiama, kad apklausų metu dalyvautų jų giminaičiai, o psichiatrai pataria dėl dalyvavimo teismo posėdžiuose. Jei kaltinamieji negali dalyvauti teismo posėdžiuose dėl psichikos sveikatos būklės, privalo dalyvauti jų advokatas, o dėl atsakomybės klausimo kreipiamasi į medicinos ekspertus, inicijuojant proceso pakeitimus.

Laisvės atėmimas negalios pagrindu

Nepaisant to, kad Žmonių su negalia teisių konvencijos 14 straipsnis draudžia laisvės atėmimą dėl negalios, Lietuvoje iki šiol laisvės apribojimas ar atėmimas asmenims, turintiems psichikos sveikatos sutrikimų ar negalią, įteisintas esant įvairiomis aplinkybėmis, taip pat baudžiamųjų bylų ir priverstinio hospitalizavimo atvejais.

Priverčiamosios medicinos priemonės

Baudžiamosios justicijos sistemoje taikant priverčiamąsias medicinos priemones asmenims, kurie laikomi nepakaltinamais arba ribotai pakaltinamais, kyla klausimų dėl ilgalaikio laisvės atėmimo. Teisingas teismo procesas apima teisę būti laikomam nekaltu, kol neįrodyta kaltė, teisę į teisinį atstovavimą, teisę ginčyti įrodymus ir pateikti gynybos argumentus, o visos šios teisės gali būti pažeistos, jei taikomos priverčiamosios medicinos priemonės.⁵⁴

Teisė į informaciją

Lietuvoje stebimas prieinamos medžiagos apie procesą ir ginamųjų teises trūkumas ir proceso dalyvių patiriami sunkumai suprantant, ypač teisinius dokumentus, pavyzdžiui, Teisių išaiškinimo protokolo priedą. Nors gestų kalbos vertimo paslaugos yra prieinamos, jomis ne visada veiksmingai naudojamos, o tai rodo praktikos spragas. Taip pažeidžiama teisė į informaciją, pripažinta Žmonių su negalia teisių konvencijos 9 straipsnyje, kuriame, siekiant užtikrinti veiksmingą žmonių su negalia bendravimą, valstybės įpareigojamos teikti prieinamą pagalbą bendraujant.

Teisė į advokatą ir teisinę pagalbą

⁵² Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamojoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamojoje-justicijoje>

⁵³ Implementing the Convention on the Rights of persons with disabilities in criminal justice systems, A briefing paper, July 2022

⁵⁴ Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamojoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamojoje-justicijoje>

Lietuvos Baudžiamojo proceso kodeksas teisinį atstovavimą, nepriklausomai nuo finansinės padėties, numato dešimtyje konkrečių atvejų, užtikrinant teisinę pagalbą ginamiesiems, įskaitant asmenis su negalia, net jei jie atsisako šios teisės. Vis dėlto susirūpinimą kelia šio projekto rėmuose vykdyto tyrimo interviu metu ginamųjų išsakyti pastebėjimai dėl valstybės garantuojamos teisinės pagalbos kokybės ir jos skyrimo. Tarp išvardintų problemų paminėtos šios: nepakanka laiko bendravimui su paskirtais advokatais ir trūksta pagalbos nenuoseklumo dėl to, kad priverčiamųjų medicinos priemonių peržiūrose dalyvauja skirtingi advokatai.⁵⁵

Teisė vienodomis sąlygomis dalyvauti teismo procese

2023 m. atlikus teisingumo sistemos prieinamumo ginamiesiems, turintiems psichikos sveikatos sutrikimų ir negalią, Lietuvoje tyrimą, nustatyta, kad nemažai problemų kyla dėl oficialiai neįtvirtintų procesinių sąlygų pritaikymo reikalavimų, nenuoseklus teisėjų ir prokurorų vykdomo jų taikymo ir nepakankamų baudžiamosios sistemos specialistų bendravimo su asmenimis su negalia įgūdžių.

Teisėjų ir prokurorų nuožiūra priimami sprendimai turi įtakos ginamųjų su negalia procesinių garantijų veiksmingumui. Nors teisinė pagalba teikiama, susirūpinimą kelia teikiamų paslaugų kokybė ir teisinės pagalbos skyrimas. Nepaisant pastangų apmokyti teisingumo sistemos darbuotojus, vis dar esama su negalia susijusių klausimų supratimo ir jų sprendimo bei žmonių su negalia teisių užtikrinimo spragų, todėl būtina vykdyti tęstines informuotumo didinimo ir mokymo programas.⁵⁶

Daugialypė diskriminacija

Žmonės su negalia Lietuvoje susiduria ir su kitomis diskriminacijos bei atskirties formomis, kurios apsunkina jų galimybes siekti teisingumo. Diskriminaciją dėl negalios gali apsunkinti tuo pat metu vykstanti diskriminacija dėl kitų pagrindų, pavyzdžiui, lyties, etninės kilmės, religijos, socialinio statuso, seksualinės orientacijos ar pilietybės statuso.⁵⁷

⁵⁵ Psichikos sveikatos perspektyvos. (2023). Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamojoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamojoje-justicijoje>

⁵⁶ Projektas „Įgalinti“, Nacionalinių tyrimų ataskaitos: <https://validity.ngo/projects-2/enabling-inclusion-and-access-to-justice-for-defendants-with-intellectual-and-psychosocial-disabilities/national-briefing-papers/>

⁵⁷ UN OHCHR, 'Report - Right to access to justice under article 13 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities' (Gruodis 2017), A/HRC/37/25, para 16. Kaip paaiškinta JT Neįgaliųjų teisių komiteto Bendrojoje pastaboje Nr. 6: „diskriminacija gali būti grindžiama vienu požymiu, pavyzdžiui, negalia ar lytimi, arba keliais ir/arba susikertančiais požymiais. 'Susikertanti diskriminacija' pasireiškia, kai asmuo su negalia, patiria bet kokios formos diskriminaciją dėl negalios, kartu su odos spalva, lytimi, kalba, religija, etnine kilme, lytimi ar kitokiu statusu. Susikertanti diskriminacija gali pasireikšti kaip tiesioginė ar netiesioginė diskriminacija, pagrįstų priemonių nesuteikimas arba priekabiavimas.“ CRPD GC No 6, para 19.

04

**GINAMŲJŲ SU NEGALIA
PROCESINIŲ TEISIŲ
ĮGYVENDINIMAS**

Šiame skyriuje nagrinėjamas žmonių su negalia procesinių teisių praktinis įgyvendinimas, įtraukiant atitinkamus nacionalinius teisės aktus, tarptautinę žmogaus teisių teisę ir regioninius standartus.

4.1. Teisė vienodomis sąlygomis dalyvauti baudžiamajame procese

Tarp tarptautinių standartų, pavyzdžiui, Tarptautinių principų ir gairių 7 principo ir Žmonių su negalia teisių konvencijos bei Lietuvos nacionalinės praktikos normų egzistuoja konfliktas. ŽNTK įpareigoja valstybes uždrausti teisinio veiksnio ribojimą remiantis „kognityvinė negalia“ ir „psichikos negalia“, tačiau Lietuvoje taikomos teisinės nuostatos kartais riboja asmenų su psichikos sveikatos sutrikimais, intelekto ar (ir) psichosocialine negalia galimybes kreiptis į teismą ir dalyvauti baudžiamajame procese.⁵⁸ Tai daro įtaką jų teisei dalyvauti teismo posėdžiuose ir duoti parodymus, keliant neterminuoto priverčiamųjų medicinos ar saugumo priemonių taikymo be tinkamo teismo proceso riziką.

Pusiau struktūruoti interviu su Lietuvos baudžiamosios sistemos specialistais, atlikti šio projekto tyrimo rėmuose, atskleidė, kad esamas specialistų kontaktas su negalia turinčiais ginamaisiais ir jų dalyvavimas baudžiamajame procese yra nepakankamas atliepti ginamųjų poreikius. Siekiant išspręsti šią problemą, perspektyvioje praktikoje daugiausia dėmesio turėtų būti skiriama visapusiškam ginamųjų su negalia dalyvavimui ir asmeniniam kontaktui užtikrinti, gerinant jų galimybes kreiptis į teismą ir užtikrinant jų teises.⁵⁹ Įgyvendindama šias rekomendacijas, Lietuva gali suderinti savo nacionalinę praktiką su tarptautiniais standartais.

Rekomendacijos teisingumo sistemos specialistams

1. Užtikrinti, kad būtų susipažinta su ŽNTK ir, jei įmanoma, atkreipti dėmesį į jai prieštaraujantį nacionalinius teisės aktus.
2. Vengti menkinančių žodžių, kalbant apie liudytojus, nukentėjusiuosius ar ginamuosius su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia; vietoje to vartoti šių Praktinių gairių 1.6 skirsnyje nurodytas sąvokas. Taip pat rekomenduojama remtis nevyriausybinių organizacijų „Psichikos sveikatos perspektyvos“ parengtomis gairėmis [„Žodžiai yra svarbūs – kaip etiškai kalbėti ir rašyti apie psichikos sveikatą?“](#)
3. Pripažinti ir suteikti ginamiesiems su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia visišką teisinį veiksnumą ir teisę dalyvauti visuose proceso etapuose. Tam būtina:

⁵⁸ Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamajoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamajoje-justicijoje>

⁵⁹ Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamajoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamajoje-justicijoje>

- a. Teikti žmonėms su negalia **pagalbą ir pritaikyti sąlygas**, būtinas jų teisiniam veiksniumi įgyvendinti. Daugiau pavyzdžių pateikta 4.4 skirsnyje.
- b. Užtikrinti, kad ginamieji, kurie anksčiau buvo pripažinti neveiksniais, turėtų **teisę pateikti skundą** arba galėtų kitais būdais siekti atkurti savo teisinį veiksnumą bei naudotis pritaikytomis procesinėmis priemonėmis ir pagalba, taip pat teisine pagalba, kad galėtų dalyvauti teismo procese.
- c. Ginamąjį su negalia, kuris neturi nusikalstamo ketinimo (*mens rea*) įprastine šios sąvokos prasme, traktuoti taip pat, kaip ir bet kurį kitą nusikalstamo ketinimo neturintį teisiąjį.⁶⁰

Teigiama praktika

Švedijoje teisinė gynyba dėl nepakaltinamumo panaikinta 1965 metais. Švedijos įstatymuose *mens rea* (nusikalstamas ketinimas arba tyčinė kaltė) pripažįstamas kaip nusikaltimo sudėtis, tačiau numatyta, kad nustatant kaltę neatsižvelgiama į teisiąjo psichikos sveikatos būklę. Tačiau į asmens psichikos sveikatos sutrikimus ar negalią gali būti atsižvelgiama skiriant bausmę, todėl kaltu pripažintas, pavyzdžiui, psichosocialinę negalią turintis teisiąs gali būti siunčiamas į teismo psichiatrijos įstaigą gydymui. Gydymo terminas yra neribotas, tačiau asmuo turi būti paleistas, kai nebeatitinka priverstinio psichiatrinio gydymo reikalavimų.

Todėl, nors ginamieji Švedijoje turi teisę į bylos nagrinėjimą ir galimybę priversti kitą pusę įrodyti savo argumentus, rezultatas – neterminuotas patalpinimas į gydymo įstaigą – gali būti toks pat, kaip ir ginamiesiems, kurie sėkmingai pasinaudoja gynyba dėl nepakaltinamumo šalyse, kuriose ji leidžiama.⁶¹

Savo pastabose **Belgijai** JT žmonių su negalia teisių komitetas rekomendavo keisti įstatymus ir užtikrinti, kad asmenys su negalia, „padarę nusikaltimą, <...> būtų teisiami pagal įprastą baudžiamąjį procesą, lygiai su kitais asmenimis ir su tokiais pačiomis garantijomis, tačiau konkrečiai pritaikius sąlygas jų lygiaverčiam dalyvavimui baudžiamosios justicijos sistemoje užtikrinti“.⁶² 2009 m. Vyriausiasis žmogaus teisių komisaras pažymėjo, kad, pripažįstant žmonių su negalia teisinį

⁶⁰ Implementing the Convention on the Rights of persons with disabilities in criminal justice systems, A briefing paper, July 2022, p. 19

⁶¹ Piers Gooding & Tova Bennett, The Abolition of the Insanity Defence in Sweden and the United Nation's Convention on the Rights of persons with Disabilities: Human Rights Brinkmanship or Evidence it Won't Work? 21 New Criminal L. Rev. 141 (2018) Prieinama: <https://online.ucpress.edu/nclr/article/21/1/141/68831/The-Abolition-of-the-Insanity-Defense-in-Sweden>, in: Implementing the Convention on the Rights of persons with disabilities in criminal justice systems, A briefing paper, July 2022

⁶² CRPD/C/BEL/CO/1 paragraph 28 Prieinama:

https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD%2fC%2fBEL%2fCO%2f1&Lang=en. See also CRPD/C/TKM/CO/1, paragraph 30(b); CRPD/C/DEU/CO/1, 32(a) and (b)

veiksnumą, baudžiamąsias gynybos priemones, grindžiamas „psichikos ar intelekto negalia“, būtina pakeisti „negaliai neutraliomis“ doktrinomis.⁶³

Portugalijoje įstatymu užtikrinama, kad visi asmenys turėtų teisinį veiksnumą, taikant „lydinčiojo pilnamečio asmens“ sistemą⁶⁴, pagal kurią, jei asmuo negali naudotis savo teisėmis, galima prašyti teismo taikyti būtinas lydinčiąsias priemones. Šių priemonių gali prašyti prokuratūra, patys asmenys ir sutuoktinis ar kitas giminaitis, gavęs asmens sutikimą.⁶⁵

Ispanijoje įstatymu Nr. 8/2021⁶⁶ visiems asmenims su negalia pripažintas teisinis veiksnumas, panaikinta globa, o teisminės pagalbos priemonės asmenims su negalia taikomos kaip krašutinė priemonė. Taip Ispanijos teisės aktuose pereita nuo sprendimų už kitą asmenį priėmimo sistemos prie pagalbos priimančios sprendimų sistemos.

4.2. Teisė į tinkamų procesinių sąlygų sudarymą

Tarptautinių principų ir gairių 3 principu nurodytas tinkamų procesinių sąlygų sudarymas yra labai svarbus siekiant užtikrinti žmonių su negalia teisę į teisingumą, apimančią įvairias pagrindines teises, pavyzdžiui, teisinį veiksnumą ir dalyvavimą.⁶⁷

Siekdamos patenkinti įvairius žmonių su negalia poreikius ir užkirsti kelią diskriminacinei praktikai, valstybės turi užtikrinti negaliai, lytį ir amžių atitinkančias individualizuotas procesines sąlygas, įskaitant tarpininkus, pritaikyti procesines sąlygas, aplinką, ir teikti pagalbą bendraujant.

Be vertimo raštu, vertimo žodžiu ir privalomo teisinio atstovavimo, Lietuvos baudžiamosios justicijos sistemoje nėra oficialių nuostatų dėl tinkamų procesinių sąlygų sudarymo. Praktiškai sprendimai dėl procesinių priemonių pritaikymo paliekami teisėjų, prokurorų ir kitų baudžiamosios justicijos specialistų nuožiūrai. Nors Lietuvos Respublikos teisėjų etikos kodekse ir su juo susijusiuose dokumentuose žmonių su negalia klausimai aiškiai neaptariami, viename naujausių Lietuvos Aukščiausiojo Teismo biuletenių „Teismų praktika“ (Nr. 55, 2021 m. sausis-birželis) pateikiama informacija apie elgesį su žmonėmis su negalia⁶⁸:

⁶³ UN Human Rights Council, annual report of the UN High Commissioner for Human Rights and reports of the High Commissioner and the UN Secretary General, UN doc. A/hrc/10/48 at 15 (26 Sausis 2009)

<https://www2.ohchr.org/enGLISH/bodies/hrcouncil/docs/10session/A.HRC.10.48.pdf>

⁶⁴ Law n. ° 49/2018. Prieinama: <https://dre.pt/dre/detalhe/lei/49-2018-116043536>, Iš: FENACERCI, p.38

⁶⁵ FENACERCI, p. 15.

⁶⁶ Law 8/2021, Ley de 2 de junio, por la que se reforma la legislación civil y procesal para el apoyo a las personas con discapacidad en el ejercicio de su capacidad jurídica, «BOE» No. 132, 3 Birželis 2021.

⁶⁷ Jungtinės Tautos. (2020). Tarptautiniai principai ir gairės dėl žmonių su negalia teisės į teisingumą. Prieinama:

<https://www.inf.lt/leidiniai/tarptautiniai-principai-ir-gaires-del-zmoniu-su-negalia-teises-i-teisinguma/> :

<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Disability/SRDisabilities/Pages/GoodPracticesEffectiveAccessJusticePersonsDisabilities.aspx>

⁶⁸ Lietuvos aukščiausiasis teismas, 2021. Teismų praktika. Biuletenis nr. 55. Prieinama:

https://www.lat.lt/data/public/uploads/2022/02/teismu_praktika_nr_55.pdf

- Pagrindinis dėmesys turėtų būti skiriamas įtraukties skatinimui, stigmatizacijos mažinimui ir asmenų su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia teisių užtikrinimui, akcentuojant rūpybos skyrimą jų teisėms ir interesams ginti.
- Pirmenybė teikiama veiksnio teisinei prezumpcijai, nebent būtų įrodyta priešingai, o abejonės vertinamos asmens naudai.
- Visada turėtų būti taikomos kuo mažiau ribojančios priemonės, o apribojimai turi būti proporcingi tikslui apsaugoti asmens interesus.
- Jei nepakanka įrodymų, prašymai pripažinti asmenį ribotai veiksniu atmetami, nes psichikos sveikatos sutrikimai savaime nereiškia teisinio veiksnio neturėjimo.
- Veiksnio apribojimas yra kraštutinė priemonė, taikytina išimtiniais atvejais.

Šio projekto rėmuose atlikto tyrimo rezultatuose išryškėjo, kad žmonės su negalia susiduria su sunkumais suprasti teismo procesą ir jo poveikį asmens teisėms. Nepaisant teisinio reglamentavimo ir oficialių gairių trūkumo, kai kurie baudžiamosios justicijos specialistai Lietuvoje asmenine iniciatyva jau stengiasi sudaryti tinkamas procesines sąlygas. Vis dėlto išlieka neaiškumų dėl tokių priitaikymų poveikio teismo procesui – nerimaujama, kad jie gali būti suvokiami kaip netinkamo proceso įrodymas.⁶⁹

Rekomendacijos teisingumo sistemos specialistams

1. Atlikti ginamųjų su negalia galimybių vertinimą prieš teismo procesą ir jo metu, siekiant **nustatyti, kokių procesinių sąlygų ir pagalbos reikia**, kad būtų užtikrintas visapusiškas ir veiksmingas jų dalyvavimas procese. Atliekant tokius vertinimus turėtų būti atsižvelgiama į asmens su negalia valią ir pageidavimus.
 - a. Užtikrinti, kad teismo pastatai ir įrenginiai būtų prieinami žmonėms su negalia. Jei taip nėra, reikėtų apsvarstyti galimybę perkelti posėdį į arčiau ginamojo esančią arba geriau prieinamą vietą.
 - b. Suteikti alternatyvių transporto galimybių tiems, kurie negali naudotis viešuoju transportu.
 - c. Įsitikinti, kad kiekvienas nurodymas ar teismo sprendimas yra lengvai suprantamas. Įsitikinti, kad ginamasis suprato, paprašant jo pakartoti nurodymus savais žodžiais. Paaiškinti dalyvaujančioms šalims, kad tai nėra testas ir kad galima prašyti papildomos pagalbos. Užuot klausus ginamųjų „Ar supratote?“, klausti „Ką supratote?“ ir prireikus, pasiūlyti paaiškinti išsamiau.

⁶⁹ Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamosios justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamosioje-justicijoje>

- d. Sumažinti teismo posėdžių laukimo trukmę, siekiant numalšinti nerimą ir stresą. Įtraukti ginamuosius su negalia, klausiant jų, kiek laiko jiems reikia kiekvienam procesiniam veiksmui, ir paaiškinti, kuo kiekvienas veiksmas svarbus jų bylai.
 - e. Sukurti palankią aplinką, skatinančią asmenis atskleisti savo negalią ir prieinamumo bei sąlygų pritaikymo poreikius nesibaiminant diskriminacijos ar stigmos. Pavyzdžiui, teismo pareigūnai gali pradėti visus posėdžius pareiškimu, kuriame nurodo, kad yra dėmesingi asmens poreikiams, ir skatina juos išsakyti: *„Jei kuris nors iš dalyvių turi individualių poreikių ar specifinių reikalavimų, taip pat ir susijusių su negalia, prašome apie tai informuoti mano sekretorių ir (arba) padėjėją arba mane, kad galėtume padėti jums visapusiškai dalyvauti šiandienos posėdyje.“*
 - f. Po susitikimo patvirtinti svarbias datas ir veiksmus, siekiant įsitikinti, jog jie užrašyti teisingai. Jei reikia, kuo greičiau po susitikimo išsiųsti rašytinę nurodymų santrauką ginamajam su negalia, kad jis ar ji turėtų laiko pasiruošti ir prireikus kreiptis patarimo.
 - g. Atkreipti dėmesį į bet kokius streso, diskomforto, nuovargio ar sumažėjusio susikaupimo požymius.
2. Užtikrinti, kad prireikus ir visur, kur būtina, būtų pakoreguotos ir pritaikytos sąlygos bei suteikta pagalba, įskaitant tarpininkus ir (arba) pagalbinius, siekiant **sudaryti sąlygas aiškiam** žmonių su negalia ir teismų **bendravimui**; bei užtikrinti pagalbą arba lydintį asmenį.
- a. Kai teismo posėdyje prireikia pritaikyti sąlygas, patartina visa tai įforminti bylos medžiagoje kartu su konkrečiais sąlygų pakeitimais, reikalingais kitam posėdžiui.
3. Nepamiršti kai kurių dažniausiai pasitaikančių procesinių nesusipratimų, dėl kurių ginamiesiems su negalia gali kilti ypatingų sunkumų, kai:
- a. Pasirenkamas ne tinkamiausias ieškinio ar atsiliepimo pagrindas.
 - b. Aplinkybių išdėstyme nenurodomi esminiai argumentai.
 - c. Vartojama netinkama teisinė terminologija.
 - d. Trūksta supratimo apie atitinkamus įstatymus ir įrodymams keliamus reikalavimus.
 - e. Neaiški konkretaus teismo posėdžio priežastis, pavyzdžiui, kas nors gali manyti, kad posėdis dėl teismo sprendimo panaikinimo reiškia, jog vėl reikės bylinėtis iš naujo. Svarbu aiškiai ir suprantamai paaiškinti, kas vyksta kiekviename posėdyje.

- f. Patiriama daugiau streso, kai tenka atsakyti, pavyzdžiui, į prokurorų prašymus pateikti informaciją, taip pat per trumpą laiką įvykdyti kelis įpareigojimus.

4.3. Individualus vertinimas

Individualūs vertinimai baudžiamajame procese dalyvaujantiems asmenims su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia itin svarbūs, nustatant jiems kylančias kliūtis ir būtiną pagalbą. Tokie vertinimai, kuriuos geriausia atlikti iš pat pradžių, suteikia galimybę taikyti individualizuotas intervencines priemones.

ES teisėje pabrėžiama, kad pažeidžiamumą baudžiamosiose bylose turi nustatyti kompetentingos institucijos, o prireikus vertinimą turi atlikti nepriklausomi ekspertai. Ginamieji taip pat turi teisę šiuos vertinimus ginčyti, taip užtikrinant skaidrumą.⁷⁰ ES Direktyva 2016/800 įpareigojama atlikti individualius vertinimus baudžiamajame procese, tuo užtikrinant individualiai pritaikytą pagalbą. Vis dėlto kyla sunkumų dėl privatumo klausimų ir tikslios informacijos gavimo dėl stigos ir sudėtingo proceso.

Pagal organizacijos „Validity Foundation“ ir partnerių – organizacijų iš įvairių ES valstybių (įskaitant ir Lietuvą) – parengtą praktinių priemonių rinkinį⁷¹, skirtą darbui su nuo nusikalstamos veikos nukentėjusiais asmenimis su negalia, individualus vertinimas turėtų būti atliekamas:

- Sistemingai nuo pat pirmojo kontakto su teisingumo sistema. Informacija galima dalytis nepažeidžiant asmens konfidencialumo ir užtikrinant, kad jo ar jos poreikiai būtų suprasti ir patenkinti.
- Gerbiant asmens teisinį veiksnumą, valią ir pageidavimus.
- Pasitelkiant kompleksinį požiūrį ir komandą, kad į procesą įsitrauktų tinkami žmonės ir specialistai. Žmonių su negalia atveju tai gali būti, pavyzdžiui, lydintis asmuo, socialinis darbuotojas, komunikacijos ekspertas, teisininkas.
- Aiškiai nustatant, su kokiomis kliūtimis susiduria asmuo su negalia ir kokios pagalbos ir procesinių priemonių reikia šioms kliūtims įveikti, taip pat kam tenka atsakomybė už pagalbos teikimą ir tinkamų procesinių sąlygų sudarymą ir kaip tai bus įgyvendinama praktiškai.
- Vykdomas nuolat, kad poreikiai ir kliūtys būtų nustatomi ir sprendžiami visuose proceso etapuose.
- Nurodant konkretų kontaktinį asmenį, į kurį asmuo su negalia visada galėtų kreiptis su prašymais dėl papildomos ar kitokios pagalbos ir procesinių sąlygų pritaikymo.

⁷⁰ Recital 6, Commission Recommendation 2013/C-378/02 on procedural safeguards for vulnerable persons suspected or accused in criminal proceedings. Europos Komisija, 2013. Rekomendacija dėl procesinių garantijų pažeidžiamiesiems asmenims, įtariamiesiems ar kaltinamiems baudžiamosiose bylose, 6 punktas. Prieinama: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013H1224\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013H1224(02))

⁷¹ Validity Foundation, 2022. Voices for justice, Toolchest for professionals, p.24-25

Atlikto tyrimo interviu metu kalbantis su ginamaisiais, turinčiais psichikos sveikatos sutrikimų ar negalią, individualių poreikių pripažinimas ir įvertinimas dažnai buvo minimi kaip problemiški arba beveik neegzistuojantys.⁷²

Praktinės gairės ir rekomendacijos

1. Sukurti ir įgyvendinti **praktinį ankstyvo negalios, kliūčių ir individualių poreikių nustatymo mechanizmą** (individualų vertinimą), kad būtų užtikrintas lygiavertis dalyvavimas baudžiamajame procese.
 - a. Negalia, kliūtys ir individualūs poreikiai turėtų būti nustatyti pačioje baudžiamojo proceso pradžioje ir prieš atliekant bet kokius veiksmus, pavyzdžiui, prieš apklausą policijoje.

Teigiama praktika

Kai kuriose šalyse, pavyzdžiui, **Jungtinėje Karalystėje ir Ispanijoje**, šį vertinimą gali atlikti tarpininkai. Ispanijoje tarpininkais gali nemokamai aprūpinti nevyriausybinės organizacijos, pavyzdžiui, *Plena Inclusion*.⁷³ Kai kalėjimo pareigūnai įtaria, kad asmuo turi, pavyzdžiui, intelekto negalią, jie kreipiasi į *Plena Inclusion*, kuri atlieka individualų vertinimą ir padeda gauti oficialų pripažinimą.⁷⁴

- b. Šiuo atžvilgiu vertinimu ir bendravimu neturėtų būti siekiama diagnozuoti ar nustatyti negalią, o veikiausiai gauti informaciją, kuria remdamasi, kompetentinga institucija, pasikonsultavusi su negalia turinčiu asmeniu, galėtų nustatyti ir priimti sprendimą dėl **tinkamų procesinių sąlygų sudarymo ir pritaikymo**.

Kontrolinis sąrašas, aptariant galimus asmens poreikius teisme:

- Užuoat darius prielaidas, remtis įrodymais;
- Tiesiogiai kreiptis į asmenį (net ir dalyvaujant vertėjams žodžiu ar globėjams), išskyrus atvejus, kai būtina taikyti kitą metodą;
- Klausiant apie konkrečią reikalingą pagalbą, pabrėžti asmens poreikius, o ne negalios pobūdį ar mastą;

⁷² Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamojoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamojoje-justicijoje>

⁷³ Plena Inclusion, 2023. Breathing Paper on Barriers Faced by Defendants with Intellectual and/or Psychosocial Disabilities in the Criminal Justice System in Spain, Section 3.1.2.2 /page 20.

⁷⁴ Ibid. Section 3.2.1.1/page 30.

- Pripažinti, kad aplinkybės/sąlygos skiriasi, todėl reikia ne tik bendrų žinių, bet ir subtilaus supratimo;
- Jautriai pateikti klausimus, pripažįstant, kad asmenys gali dvejoti atskleisti savo negalią ar individualius poreikius;
- Kai įmanoma, atskleisti kuo mažiau nebūtinės medicininės istorijos.

2. Nustatyti ir skleisti geriausią negalios nustatymo praktiką ir organizuoti **mokymus, kuriuose būtų pabrėžiamas žmogaus teisių modelis** ir būtini pritaikymai siekiant lygiaverčio dalyvavimo.

Teigiama praktika

Ispanijoje Teisingumo ministerijos Teisės studijų centras siūlo šešių mėnesių trukmės internetinį mokymo kursą „Dėmesys negaliai vykdant teisingumą“. Kursuose gali dalyvauti visi Teisės studijų centre rengiami specialistai, o vietų skaičius neribojamas.⁷⁵

Rumunijoje Teisėtų teisių centras (CLR – Center for Legal Rights), bendradarbiaudamas su Aukščiausiojo kasacinio teismo prokuratūra ir remiamas Teisingumo ministerijos, organizuoja daugiadalykius mokymo kursus teisininkams ir psichosocialiniams specialistams, įskaitant teisėjus, advokatus, psichologus, socialinius darbuotojus ir psichiatrus („AdaptJust“ kursai).⁷⁶

Portugalijoje reguliarius mokymus vietos lygmeniu organizuoja darbo grupė, kurią sudaro policijos pareigūnai, vietos žmonių su negalia organizacijos, savivaldybės ir vietos sveikatos sistemos atstovai. Ši darbo grupė yra įvairių specialistų tinklas, skirtas keistis informacija ir ieškoti tinkamų ir lanksčių vietos problemų sprendimų.⁷⁷

3. **Rengiant** individualų vertinimą, **įtraukti ginamuosius**, užtikrinant, kad jiems būtų pateiktas galutinis vertinimas ir suteikta teisė pateikti pastabas dėl reikiamos pagalbos.
4. Užtikrinti, kad teisėjai ir kiti teisingumo srities specialistai **patikrintų, ar individualūs vertinimai atlikti** proceso pradžioje. Policija, teisėsaugos institucijos ir kitos nustatant kliūtis ir individualius poreikius dalyvaujančios atitinkamos šalys turėtų būti tinkamai apmokytos ir nuo pat proceso pradžios teiktų reikiamą pagalbą ir pritaikytų sąlygas.

⁷⁵ Plena Inclusion, 2023. Breathing Paper on Barriers Faced by Defendants with Intellectual and/or Psychosocial Disabilities in the Criminal Justice System in Spain, section 3.1.3/page 24.

⁷⁶ Center for Legal Resources, 2023. Breathing Paper on Barriers Faced by Defendants with Intellectual and/or Psychosocial Disabilities in the Criminal Justice System in Romania, section 3.1.3/page 18-19.

⁷⁷ Fenacerci, 2023. Breathing Paper on Barriers Faced by Defendants with Intellectual and/or Psychosocial Disabilities in the Criminal Justice System in Portugal, section 3.2.2.2/page 34.

5. Įgyvendinti **keitimosi informacija** tarp baudžiamosios justicijos specialistų **taisykles** ir kitų specialistų atliekamų individualių vertinimų apsaugos priemonės.
6. Net jei nebuvo pranešta apie negalią, atkreipti dėmesį į elgesį, galintį rodyti, kad asmeniui reikia sudaryti tinkamas procesines sąlygas. Pavyzdžiui, asmens elgesys gali atrodyti nepagarbus, iššaukiantis, nenuoseklus ar nesąžiningas, tačiau toks suvokimas gali būti netikslus, jei asmuo turi psichikos sveikatos sutrikimų. Piktnaudžiavimas psichoaktyviosiomis medžiagomis, pavyzdžiui, alkoholio ar narkotikų vartojimas, gali sustiprinti tokį elgesį.

The Prison Reform Trust (nepriklausoma JK labdaros organizacija) nustatyti **požymiai, kurie gali rodyti, kad asmuo patiria psichikos sveikatos sunkumų**: vengimas užmegzti akių kontaktą, žemas energijos lygis, nerimastingumas, emocinis sutrikimas, neigiamas kalbėjimas apie save, didžiavimasis savimi, neadekvatus juokas, sunkumai atsakant į klausimus, greita kalba, sutrikusi kalba, akivaizdus išsiblaškytas, užmaršumas ir netinkama išvaizda.⁷⁸

4.4. Tinkamų procesinių sąlygų sudarymas

Atlikus individualų vertinimą ir nustatius kliūtis bei pagalbos poreikius, kaip nurodyta ankstesniame skirsnyje, labai svarbu užtikrinti, kad būtų nuosekliai užtikrinta ginamųjų teisė į teisingą bylos nagrinėjimą. Panašiai kaip nepilnamečiams yra pritaikomos tinkamos procesinės priemonės, jos būtinos ir žmonėms su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia, kad būtų užtikrintas lygiavertis jų dalyvavimas baudžiamajame procese.

Praktinės gairės ir rekomendacijos

1. Užtikrinti tinkamą procesinių sąlygų pritaikymą žmonėms su negalia:
 - a. Proceso pradžioje nustatyti pritaikymo poreikius.
 - b. Konsultuotis su negalią turinčiais žmonėmis dėl sąlygų pritaikymo poreikių. Asmeniui atskleidus, jog jis ar ji turi negalią, valdžios institucijos įgyja pareigą priimti išsamų sprendimą, atsižvelgiant į asmens nuomonę.
 - c. Užtikrinti, kad baudžiamojo teisingumo sistemoje būtų prieinamos pagalbos priemonės ir paslaugos.
 - d. Tinkamas sąlygas sudaryti iki teismo posėdžių ir posėdžių metu.
2. Informuoti dalyvius apie teises ir tinkamų sąlygų sudarymą:

⁷⁸ Judiciary of England and Wales, 'Equal Treatment Bench Book - April 2023 revision' prieinama: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2023/06/Equal-Treatment-Bench-Book-April-2023-revision.pdf>

- g. Supažindinti ginamuosius su jų teise į tinkamą procesinių sąlygų pritaikymą ir su tuo, kad to galima prašyti bet kuriuo metu.
 - h. Visi teisingumo srities specialistai turėtų inicijuoti tinkamą procesinių sąlygų sudarymą ir pritaikymą.
- 3. Nustatyti žmonių su negalia individualių poreikių nustatymo, prašymų dėl pagalbos, jos vertinimo ir teikimo tvarką. Pavyzdžiui, parengti tarpininkų ir (arba) pagalbininkų pareigybės aprašymą, kuriame galėtų būti nurodyta: kas gali būti tarpininku, kokias sąlygas reikia atitikti, etikos kodeksas, būtinybė išlikti neutralia proceso dalimi, sankcijos. Rekomenduojama parengti ir gyvūnų – pagalbininkų aprašą.⁷⁹
- 4. Parengti ir įgyvendinti aiškias procedūras:
 - a. Patvirtinti tinkamų procesinių sąlygų sudarymo gaires.
 - b. Bendradarbiauti kuriant veiksmingas sistemas.
 - c. Suteikti ginamųjų advokatams galimybę tinkamai pritaikyti procesines sąlygas.
 - d. Užtikrinti, kad sąlygos būtų individualiai pritaikytos ne tik pagal negalia, bet ir pagal lytį ir amžių.
- 5. Užtikrinti tarpininkus ir (arba) pagalbininkus ginamiesiems su negalia, kad jie galėtų bendrauti.
 - a. Užtikrinti, kad per policijos apklausas, teismo posėdžius ir konsultacijas su advokatais būtų pakankamai apmokytų tarpininkų.
 - b. Užtikrinti sistemingą tarpininkų mokymą.
 - c. Padengti tarpininkų išlaidas.
 - d. Jei nėra pakankamai kvalifikuotų teismo paskirtų tarpininkų ir (arba) pagalbininkų, bendradarbiauti su trečiosiomis suinteresuotosiomis šalimis, kurios teikia tokią pagalbą asmenims su negalia.
- 6. Informuoti žmones su negalia apie jų teisę į lydintį asmenį:
 - a. Užtikrinti, kad lydintis asmuo dalyvautų viso proceso metu.
 - b. Nustatyti padedančio asmens nurodymo tvarką

⁷⁹ Viktorijos teisės kolegijos (angl. Judicial College of Victoria) (Australija) parengtose praktinėse gairėse negalios klausimais, gyvūnas pagalbininkas - tai gyvūnas, kuris yra apmokytas atlikti užduotis ar funkcijas, padedančias asmeniui su negalia atlipti jo ar jos poreikius. Tai apima gyvūnus, išmokytus pakelti daiktus žmonėms su judėjimo negalia, gyvūnus, išmokytus padėti žmonėms, kuriuos ištinca priepuoliai, arba suteikti emocinę paramą pažeidžiamiesiems liudytojams, laukiantiems teismo arba duodantiems parodymus iš atskiros liudytojų patalpos. Ši praktika šiuo metu taip pat taikoma Jungtinėse Amerikos Valstijose ir Jungtinėje Karalystėje.

- c. Leisti asmenims pasirinkti lydintį asmenį. Nedaryti prielaidos, kad lydintis asmuo būtinai bus šeimos narys arba kad asmuo su negalia būtinai norės naudotis lydinčio asmens paslaugomis.
 - d. Pagalbininko ir lydinčio asmens vaidmenys yra skirtingi, todėl prireikus jie abu turėtų būti užtikrinti visuose proceso etapuose.
 - e. Leisti tiesiogiai bendrauti su asmeniu, teikiančiu pagalbą.
7. Užtikrinti teismo posėdžio salių/patalpų prieinamumą:
- a. Prireikus apriboti sąlytį su kitais žmonėmis.
 - b. Prireikus pritaikyti sėdimąją vietą ir poziciją teismo salėje.
 - c. Sukurti nebauginančią aplinką, pavyzdžiui, atsisakant oficialios aprangos.
8. Pritaikyti kalbą prie individualių poreikių. Konkrečiai reikia atsižvelgti į šiuos dalykus: kalbėjimo greitį ir toną, žodyno lygį, gramatikos lygį, klausimų sudėtingumą, gebėjimą pasakoti savarankiškai, klausimus, susijusius su laiku, orientacija ir atstumu, raštingumo lygį. Užtikrinti, kad būtų tinkamai pritaikytas proceso tempas – pavyzdžiui, organizuojant trumpesnius teismo posėdžius ir skelbiant dažnas pertraukas.

4.5. Teisė į informaciją ir komunikaciją prieinamais formatais

Kaip nurodyta ankstesniuose skirsniuose, vienodų teisių į teisingumą užtikrinimas visiems asmenims, nepriklausomai nuo jų galimybių, yra pagrindinis tarptautinėse teisinėse sistemose ir gairėse įtvirtintas principas. Kad visos teisės praktiškai veiktų, labai svarbu informaciją perduoti prieinamais formatais.

4.5.1. Teisė gauti informaciją prieinamais formatais

Žmonių su negalia teisių konvencijos 21 straipsnis garantuoja žmonėms su negalia teisę laisvai reikšti savo nuomonę ir turėti prieinamą prieigą prie informacijos. Tai apima teisę gauti informaciją įvairiais kanalais ir formatais be papildomų išlaidų, pavyzdžiui, gestų kalba, Brailio raštu ir lengvai suprantama kalba.

Be to, Žmonių su negalia teisių konvencijos 9 straipsnio 2 dalies f punkte ir Tarptautinių principų ir gairių dėl žmonių su negalia teisės į teisingumą 4 principu pabrėžiama, kad siekiant gauti informaciją svarbu suteikti tinkamą pagalbą ir paramą.⁸⁰ Teismų sprendimuose, pavyzdžiui, byloje *Medina Vela prieš Meksiką Nr. 32/2015*⁸¹, pabrėžta,

⁸⁰ Jungtinės Tautos, 2020, Tarptautiniai principai ir gairės dėl žmonių su negalia teisės į teisingumą. Prieinama: <https://www.inf.lt/leidiniai/tarptautiniai-principai-ir-gaires-del-zmoniu-su-negalia-teises-i-teisinguma/>

⁸¹ Nuomonė, priimta Komiteto pagal pasirenkamojo protokolo 5 straipsnį dėl skundo byloje *Medina Vela prieš Meksiką*, Nr. 32/2015, 2019 m. spalio 15 d., 10.5 punktas.

kad šios teisės pažeidžiamos, jei baudžiamojo proceso metu informacija yra neprieinama.

Be to, ES direktyva 2012/13/ES įpareigoja valstybes nares informuoti ginamuosius apie jų teises paprasta ir prieinama kalba, atsižvelgiant į pažeidžiamų asmenų individualius poreikius. ES Teisingumo Teismas (ESTT) 2008 m. byloje *Salduz prieš Turkiją* išaiškino, kad įtariamieji turi būti informuojami apie savo teises iš karto, kai tik jiems pareiškiami įtarimai, pateisinantys jų laisvės apribojimus, ir ši informacija jiems turi būti prieinama ir suprantama. ES rekomendacijoje dėl procesinių garantijų pabrėžiama ir tai, kad svarbu teikti informaciją apie procesines teises žmonėms su negalia prieinama forma, o tai atitinka ŽNTK principus.

Siekiant išspręsti prieinamų priemonių ir specialių komunikacinių įgūdžių trūkumą tarp baudžiamosios teisės specialistų Lietuvoje, Baudžiamojo proceso kodekse būtina numatyti konkrečias 3 principu nurodytas procesines priemones. Tai apima lengvai suprantamas teisinių pranešimų formas ir vertėjų žodžiu pasirengimo veiksmingai bendrauti su žmonėmis, turinčiais negalią, užtikrinimą. Be to, kaip atlikto tyrimo metu pabrėžė pusiau struktūruotų interviu dalyviai, labai svarbu gerinti viešojo sektoriaus advokatų teikiamos teisinės pagalbos kokybę.⁸²

Rekomendacijos teisingumo sistemos specialistams

1. Teikti visapusišką informaciją ir pagalbą žmonėms su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia nuo pat pirmojo jų bendravimo su teisėsaugos institucijomis per visus proceso etapus.
2. Užtikrinti aiškų žmonių su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia informavimą apie galimus pagalbos išteklius ir sąlygų pritaikymą, pabrėžiant prieinamumą ir lengvą pasiekiamumą, taip pat apie jų teises kiekviename proceso etape.
 - a. Informuoti apie teisę neduoti parodymų prieš save.
 - b. Paaiškinti teises procedūras, kurios bus taikomos.
 - c. Paaiškinti sulaikymo įstaigų taisykles.
 - d. Informuoti apie galimą organizacinę paramą nuo pat bendravimo su teisingumo sistema pradžios.
3. Apsvarstyti galimybę paskirti tarpininką / pagalbininką, kuris padėtų bendrauti ir užtikrintų veiksmingą svarbios informacijos perdavimą ginamiesiems.
4. Užduodant klausimus:

⁸² Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamojoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamojoje-justicijoje>

- a. Aiškiai nurodyti, kai pereinama prie naujų temų („Dabar aptarsime...“).
 - b. Suskaidyti klausimus į atskirus elementus.
 - c. Vengti daugiapasmės kalbos, metaforų, hipotetinių ar abstrakčių klausimų, atsakymą menančių klausimų.
5. Įsitikinti, kad žmonės su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia visiškai supranta savo teises ir su jomis susijusias teises procedūras, paprašant savais žodžiais atkartoti išgirstą informaciją.
 6. Pateikti informaciją supaprastinta, lengvai suprantama kalba, pavyzdžiui, lankstinukuose, užtikrinant, kad ji atitiktų konkrečius ginamųjų bendravimo poreikius.
 7. Vengti teisinio žargono ir specializuotos teisinės kalbos. Pavyzdžiui: geriau vartoti „nuspręsti“ (vietoj „nustatyti“), daryti pertrauką / sustabdyti / nutraukti / atidėti (vietoj „atidėti posėdį / atidėti procesą“), be kita ko (vietoj „inter alia“).

Teigiama praktika

Pasak **Australijos** praktinių gairių negalios klausimais (angl. *Disability Access Bench Book*), kalbos barjero galima lengvai išvengti nevartojant teisinės terminologijos, o kalbant konkrečiai ir paprastai. Pavyzdžiui, teisėjai ir teisiniai atstovai turėtų vartoti veiksmažodį „laikytis“, o ne veiksmažodį „atitikti reikalavimus“. Be to, teisėjai ir teisiniai atstovai turėtų paaiškinti tam tikrus terminus ir posėdžio metu pasitikslinti, ar ginamasis ar ginamoji supranta konkrečių žodžių reikšmę.⁸³

4.5.2. Teisė į vertimą žodžiu ir raštu

Žmonės su negalia, ypač asmenys su regos ar klausos negalia, turi teisę naudotis vertimo žodžiu ir raštu paslaugomis, kad galėtų visapusiškai dalyvauti teisingumo procese. ŽNTK 9 straipsnio 2 dalies h punkte valstybėms nustatyta pareiga užtikrinti prieinamas informacines technologijas minimaliomis sąnaudomis, įskaitant gestų kalbos vertimą ir prieinamą teisinę informaciją. Direktyvoje 2010/64/ES reikalaujama, kad valstybės užtikrintų vertimą žodžiu įtariamiesiems, kurie nesupranta baudžiamojo proceso kalbos, įskaitant asmenis, turinčius klausos ar kalbos sutrikimų.

Lietuvoje galimybė naudotis specialiai pritaikytomis sąlygomis ir vertimo žodžiu paslaugomis skiriasi, vertėjai žodžiu yra numatyti Baudžiamojo proceso kodekso 43 straipsnyje, juos į teismo procesą kviečia teisinės institucijos. Jie gali dalyvauti procese nuotoliniu būdu, išskyrus atvejus, kai būtinas jų tiesioginis dalyvavimas.

⁸³ Judicial College of Victoria, 2023. Australian Disability Access Bench Book. Prieinama: <https://www.judicialcollege.vic.edu.au/eManuals/DABB/index.htm#59523.htm>

Geresnis teisių išaiškinimo protokolo prieinamumas taip pat būtų naudingas Lietuvos teismo procesui. Dabartinis jo sudėtingumas ir aiškumo stoka kelia sunkumų, ypač teisinių žinių neturintiems asmenims. Supaprastinus šio dokumento kalbą ir struktūrą, jis taptų suprantamesnis, o tai būtų ypač naudinga asmenims su intelekto ar psichosocialine negalia, kurie gali sunkiai suprasti ilgą techninį tekstą. Aiškesnė informacija teisinėms institucijoms sudarytų galimybę lengviau išaiškinti teises ginamiesiems, o tai galiausiai skatintų teisingesnę ir įtraukesnę baudžiamojo teisingumo sistemą.⁸⁴

Rekomendacijos teisingumo sistemos specialistams

1. Teikti pagalbą bendraujant ir prieigą prie informacijos pasitelkiant **pagalbininkus ir (arba) tarpininkus** bendravimui.
2. Užtikrinti, kad visi **pagalbininkai ir (arba) tarpininkai** gebėtų veiksmingai, tiksliai ir nešališkai suprasti, ką sako žmonės su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia, bei turėtų reikiamų įgūdžių perteikti informaciją šiems asmenims, naudodami reikiamą specializuotą žodyną (pvz., teisinį ar medicininį) ir laikydamiesi profesinių bei etikos standartų. Pastaba: tarpininkas / pagalbininkas nėra tas pats, kaip lydintis asmuo.
3. Užtikrinti, kad **rašytinė informacija** būtų pasiekama įvairiais prieinamais formatais. Teisingumo specialistai turi užtikrinti, kad būtų parengti prieinami procesiniai dokumentai, įskaitant ir dokumentus, parengtus **lengvai suprantama kalba**.⁸⁵
4. **Užtikrinti tinkamus** visų teisingumo srities specialistų **mokymus** bendravimo priemonių ir metodų klausimais.
5. Visuose proceso etapuose užtikrinti, kad ginamiesiems su negalia būtų teikiama techninė ir kitokia pagalba, kad būtų galima **naudotis visomis visaverčiam dalyvavimui būtinomis bendravimo formomis** ⁸⁶, įskaitant:
 - a. pagalbines klausymo sistemas ir prietaisus;
 - b. atvirosius, uždaruosius ir realiuoju laiku rodomus titrus, dekodierius ir kitus prietaisus;
 - c. balsu, tekstu ir vaizdu paremtus telekomunikacijų produktus;

⁸⁴ Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamojoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamojoje-justicijoje>

⁸⁵ Prieinami formatai: Gestų kalba, Vaizdo bei garso gidai; Telefonu teikiamos konsultacijos ir nukreipimo paslaugos; Prieinamos interneto svetainės; Radijo ar infraraudonųjų spindulių sistemos; Uždaros antraštės; Brailio raštas; lengvai skaitoma ir suprantama kalba; Pagalbinis bendravimas; Vaizdo didinimo priemonės..

⁸⁶ Pagalbinio klausymo sistemos ir prietaisai; Atviri ir realaus laiko subtitrai, subtitrų dekodieriai ir prietaisai; balso, teksto ir vaizdo telekomunikacijų produktai; vaizdai ir tekstai skirti ekranai; realaus laiko transkripcija; ekrano skaitymo programinė įranga, vaizdo didinimo programinė įranga ir optiniai skaitytuvai; vaizdo aprašymo ir antrinio girdimojo programavimo prietaisai, perimantys televizijos programų garso kanalus..

- d. vaizdo įrašo teksto monitorius;
 - e. kompiuterinį transkribavimą realiuoju laiku;
 - f. ekrano skaitymo ir didinimo programinę įrangą bei optinius skaitytuvus;
 - g. vaizdo aprašymo ir antrinius girdimuosius programavimo prietaisus, atpažįstančius televizijos programų garso sklaidos kanalus.
6. **Suteikti pagalbą bendraujant**, įskaitant pasitelkiant ir trečiąsias šalis, pavyzdžiui:
- a. žmones, kurie užrašytų svarbią informaciją;
 - b. kvalifikuotus vertėjus gestų kalba ir žodžiu;
 - c. informacijos perdavimo paslaugas;
 - d. ir lietimui pagrįstos gestų kalbos vertėjus (angl. „tactile interpreters”).
7. **Aprūpinti teisingumo sistemos specialistus bendravimo priemonėmis**, kurias jie galėtų naudoti bendraudami su asmenimis, turinčiais negalia, pavyzdžiui:
- a. [AAK piktogramų naršyklė](#)⁸⁷ ir [naudojimo pavyzdys](#).⁸⁸
 - b. „[Funkcinės komunikavimo lentos](#)”⁸⁹ pavyzdys.
 - c. [Informacijos lengvai skaitoma kalba pateikimo gairės](#).⁹⁰
 - d. Kaip sukurti [socialinę istoriją](#)⁹¹ ir [naudojimosi ja pavyzdys](#).⁹²

4.6. Teisė turėti advokatą ir gauti teisinę pagalbą

Padedant ginamiesiems su negalia teismo procesuose, labai svarbūs yra advokatai, nes jie užtikrina galimybę kreiptis į teismą, kaip tai nurodyta Tarptautinių principų ir gairių dėl žmonių su negalia teisės į teisingumą 6 principu, ES teisėje, taip pat ES chartijos 47 straipsnyje ir Direktyvoje 2013/48/ES.

Nepaisant teisinių garantijų, vis dar yra sunkumų, pavyzdžiui, teisinių žinių spragų ir skirtumų tarp privačių bei valstybės paskirtų advokatų Lietuvoje. Šios problemos trukdo

⁸⁷ Aragonese Center of Augmentative and Alternative Communication (ARASAAC) interneto puslapis, AAC Symbols and shared resources - ARASAAC. Augmentacinės ir alternatyvios komunikacijos sistemos (AAC) - tai kitokie nei šnekamoji kalba išraiškos būdai, kuriais siekiama padidinti ir (arba) kompensuoti daugelio žmonių su negalia bendravimo ir kalbos sunkumus. Pavyzdžiui, jos gali būti naudojamos siekiant geriau bendrauti su asmenimis su cerebriniu paralyžiumi, intelekto negalia, autizmo spektro sutrikimais, neurologinėmis ligomis, pavyzdžiui, amiotrofine lateraline skleroze, išsėtine skleroze arba Parkinsono liga, raumenų distrofijomis, smegenų traumomis, afazijomis..

⁸⁸ OHCHR, Making sure people with disabilities get justice - EasyRead version of: International Principles and Guidelines on access to justice for persons with disabilities. Prieinama: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Disability/SR_Disability/GoodPractices/Access-to-Justice-easy-en.pdf

⁸⁹ Access Ability Australia (AAA), 2023. Communication Board. Workshops and Meetings. Prieinama: <https://accessabilityaustralia.com/staging/wp-content/uploads/2023/10/City-of-Mandurah-Workshops-and-Meetings-Communication-Board-V1.pdf>

⁹⁰ Mencap, 2002. Am I talking myself clear? Mencap's guidelines for accessible writing..

⁹¹ Autism Services, Education, Resources and Training (ASERT) website. Prieinama: <https://paautism.org/resource/create-a-social-story/>

⁹² Access Ability Australia (AAA), 2023. The Capital. Social Story. Prieinama: <https://accessabilityaustralia.com/staging/wp-content/uploads/2023/06/A-visit-to-The-Capital-Social-Story-V1.pdf>

užtikrinant tinkamą teisinį žmonių su negalia atstovavimą. Todėl sprendžiant šias problemas ypač svarbus teisinės pagalbos standartų tobulinimas ir vienodų galimybių gauti kompetentingą teisinę pagalbą užtikrinimas.⁹³

Rekomendacijos teisingumo sistemos specialistams

1. Garantuoti teisę į teisinę pagalbą nuo pat proceso pradžios, pradedant ikiteisminiu etapu ir baigiant teisiu posėdžiu:
 - a. Nuo pat pirmojo kontakto su teisėsaugos institucijomis teikti teisinę pagalbą ginamiesiems su negalia, neatsižvelgiant į įtariamą nusikaltimą, ne mažiau palankiomis sąlygomis nei asmenims be negalios.
 - b. Informuoti ginamuosius apie jų teisę į teisinį atstovavimą.
 - c. Tvarkyti atnaujinamą teisinių atstovų, besispecializuojančių negalios teisių ir procesinių sąlygų pritaikymo srityje, sąrašą.
 - d. Sudaryti galimybes pritaikyti procesines sąlygas, pavyzdžiui, aprūpinti vertėjais žodžiu ir pagalbinėmis technologijoms, kad advokatai galėtų veiksmingai bendrauti su ginamaisiais su negalia.
 - e. Užtikrinti sulaikytiesiems, taip pat asmenims, kuriems taikomos priverčiamosios medicinos priemonės arba laisvės atėmimas, veiksmingą galimybę turėti advokatą.
 - f. Užtikrinti aktyvų advokatų ir klientų bendravimą ir reguliarius kontaktus, kurių kokybės priežiūrą vykdytų nacionalinė advokatų asociacija.
 - g. Vykdyti bazinius advokatų mokymus asmenų su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia teisių klausimais.

Teisinė pagalba – pagrindinis tarptautinės teisės principas, kuriuo užtikrinamas teisingas teismo procesas ir veiksmingos teisinės gynybos priemonės. JT žmonių su negalia teisių komitetas rekomenduoja, kad prieinama ir įperkama teisinė pagalba būtų pritaikyta individualiems poreikiams. Tarptautiniame pilietinių ir politinių teisių pakte užtikrinama teisė pasirinkti teisinį atstovą ir būti informuotam apie galimą teisinę pagalbą. Be to, Gairėse dėl žmonių su negalia teisės į teisingumą pabrėžiama nemokamos arba prieinamos teisinės pagalbos būtinybė, ypač nukentėjusiesiems nuo smurto, ypatingą dėmesį skiriant moterims ir mergaitėms su negalia.

Būtina geriau spręsti praktines problemas, susijusias su galimybe gauti teisinę pagalbą. Žmonės su negalia dažnai teisinės pagalbos negali gauti dėl administracinės naštos ir finansinių suvaržymų. Sudėtingumą didina tai, kad ES valstybės narės nevienodai nustato tinkamumo kriterijus ir finansines ribas. Dėl šių skirtumų teisinės paslaugos gali būti neįperkamos, sunku gauti advokatą ir gali sutrikti jau vykstantys procesai. Siekiant užtikrinti ginamųjų teisę į teisingą teismą ir veiksmingą teisinę pagalbą, šias problemas būtina išspręsti.

⁹³ Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamojoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamojoje-justicijoje>

Rekomendacijos teisingumo sistemos specialistams

1. Teisinė pagalba turėtų būti teikiama visiems asmenims, kurie neturi lėšų teisinei pagalbai gauti. Į tai būtina atsižvelgti visų žmonių su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia, kurie dažniau gali atsidurti tokioje situacijoje, atveju.
2. Teisinė pagalba turi būti užtikrinama pradedant ikiteisminiu procesu (prieš pirmuosius veiksmus baudžiamajame procese) ir viso teismo proceso metu.
3. Labai pageidautina, kad kiekviename proceso etape dalyvautų tas pats advokatas.
4. Sudarytinas specializuotų advokatų, kurie atstovautų asmenims su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia, sąrašas.
5. Asmenys su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia turėtų būti informuoti apie teisę į teisinę pagalbą ir kitas galimybes, pavyzdžiui, galimybę gauti pagalbą per pilietinės visuomenės organizacijas.
6. Turėtų būti rengiami advokatų, kurie teiktų teisinę pagalbą žmonėms su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia, mokymai.
7. Asmenį sulaikius arba procese iškilus suėmimo rizikai, būtina ypač skubiai užtikrinti jiems veiksmingą galimybę turėti advokatą ir gauti teisinę pagalbą.

4.7. Teisė dalyvauti nagrinėjant bylą teisme ir teisė į nekaltumo prezumpciją

Tarptautinėje žmogaus teisių teisėje nekaltumo prezumpcija yra pagrindinis principas, užtikrinantis teisingą elgesį, kol kaltė neįrodyta. Kaip apžvelgta ankstesniuose skyriuose, Žmonių su negalia teisių konvencijoje pabrėžiamos žmonių su negalia lygios galimybės kreiptis į teismą, taip pat teisė į materialines ir procesines garantijas. Nežiūrint to, žmonių su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia laikymo nepakaltinamais ir jų uždarymo neribotam laikui į psichikos sveikatos priežiūros įstaigas praktika šias teises pažeidžia ir turi būti nebetaikoma.

ES teisėje nekaltumo prezumpcija ir ginamųjų apsaugos priemonės įtvirtintos ES Direktyvoje 2016/343. Nors direktyvoje nėra konkrečiai kalbama apie teisiamuosius (ginamuosius) su negalia, ją būtina aiškinti plačiai, atsižvelgiant į Žmonių su negalia teisių konvenciją ir tarptautinę teismų praktiką.

Ispanijoje yra buvę atvejų, kai žmonių su negalia elgesys teisingumo specialistų neteisingai buvo suprastas kaip keliantis įtarimą ar nenoras bendradarbiauti. Toks klaidingas supratimas ypač dažnas autizmo, intelekto negalios bei priklausomybės sutrikimų atvejais ir gali pakenkti nekaltumo prezumpcijai.

Bulgarijoje ginamųjų su negalia bylos dažnai nutraukiamos pripažinus juos „nepakaltinamais“ arba „neveiksniais“ ir priverstinai gydant psichiatrijos ligoninėse be tinkamos teisminės peržiūros galimybių. Toks neterminuotas laisvės atėmimas be tinkamo teismo proceso pažeidžia jų teises ir įtvirtina sisteminę diskriminaciją.

Lietuvos socialinių tyrimų centras 2020 m. atliko ES direktyvos 2016/343 įgyvendinimo tyrimą dėl tam tikrų nekaltumo prezumpcijos ir teisės dalyvauti nagrinėjant baudžiamąją bylą teisme aspektų užtikrinimo. Tyrimo ataskaitos išvadose nurodyta, kad psichiatrai turi teisę rekomenduoti pacientui apskritai nedalyvauti teismo posėdyje. Jeigu ginamasis turi kokių nors psichologinių ar psichikos sveikatos sunkumų, kreipiamasi medicininės ekspertizės dėl atsakomybės įvertinimo ir tada prasideda visai kitas procesas.⁹⁴

Rekomendacijos teisingumo sistemos specialistams

1. Gerbti ginamųjų su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia teisę dalyvauti nagrinėjant baudžiamąją bylą teisme ir gintis asmeniškai:
 - a. Teisės dalyvauti nagrinėjant baudžiamąją bylą teisme išimtis žmonėms su negalia taikyti vienodai su kitais asmenimis.
 - b. Pritaikyti teismo salės aplinką, kad ji būtų kuo mažiau bauginanti, pavyzdžiui, atsisakant tokių oficialios aprangos elementų kaip mantijos ir užtikrinant mažiau formalią atmosferą.
2. Įvertinti nuotolinių teismo posėdžių tinkamumą žmonėms su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia, pirmenybę teikiant jų valiai ir pageidavimams.
 - a. Užtikrinti teisingumo specialistams ir nuotoliniuose posėdžiuose dalyvaujantiems žmonėms su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia tinkamus mokymus, informacinių technologijų priemones ir interneto prieigą.
 - b. Užtikrinti tinkamas procesines sąlygas nuotoliniuose teismo posėdžiuose, įskaitant tarpininkų dalyvavimą ir pagalbą bendraujant pasitelkiant užrašinėtojus, gestų kalbos vertėjus ir informacijos perdavimo priemones ir paslaugas.
 - c. Išaiškinti nuotolinių teismo posėdžių dalyvių teises ir pareigas, užtikrinant, kad tai suprastų ginamieji su negalia.
 - d. Sureguliuoti proceso tempą, planuojant trumpesnius posėdžius ir numatant dažnas pertraukas, kad būtų atsižvelgta į ginamųjų su negalia poreikius. Pavyzdžiui, ginamiesiems su negalia tam tikru laiku gali būti

⁹⁴ Psichikos sveikatos perspektyvos, 2023. Ginamųjų su intelekto ar (ir) psichosocialine negalia teisės Lietuvos baudžiamojoje justicijoje. Prieinama: <https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamojoje-justicijoje>

būtina išgerti vaistus. Kai kurie vaistai gali sukelti šalutinį poveikį. Informuoti asmenį, kad prireikus jis ar ji gali prašyti pertraukos.

Teigiama praktika

Čekijos Respublikoje yra galimybė bylą nagrinėti nuotoliniu būdu. Pagal Baudžiamojo proceso kodeksą vaizdo konferencijų įranga⁹⁵ baudžiamajame procese gali būti naudojama, jei tai būtina asmenų teisių apsaugai, ypač atsižvelgiant į jų amžių ar sveikatos būklę, arba jei tai būtina dėl saugumo ar kitų svarbių priežasčių. Tikėtina, kad tai galėtų būti taikoma ir žmonėms su negalia.

Jungtinės Karalystės Lygybės ir žmogaus teisių komisija atkreipė dėmesį į baudžiamosiose bylose nuotoliniuose teismo posėdžiuose kylančius sunkumus, su kuriais susiduriama visų rūšių nuotoliniuose posėdžiuose.⁹⁶ Svarbu atsižvelgti į tai, kad:

- sumišimą, išsiblaškymą ar nedėmesingumą sunkiau nustatyti, kai ekrane matyti mažas žmogaus atvaizdas;
- prasta garso ir vaizdo kokybė gali kelti didelių sunkumų, ypač tiems, kuriems sunku sekti posėdį ar jame dalyvauti;
- galimybės matyti visą teismo salę ir visus joje esančius asmenis nebuvimas asmenims gali kelti sunkumų arba juos varginti;
- nuotoliniuose posėdžiuose dalyviai gali jaustis labiau izoliuoti ir jiems gali būti sunkiau nei dalyvaujant asmeniškai bendrauti su teisiniais patarėjais;
- nuotoliniuose teismo posėdžiuose sunkiau pastebėti psichikos sveikatos sutrikimus ar negalį, jei į tai neatkreiptas dėmesys anksčiau.

3. Svarbu įvertinti ar nuotolinis posėdis prieinamas ginamiesiems. Vesdami nuotolinį teismo posėdį:

- a. Nustatykite, ar asmeniui per posėdį bus teikiama pagalba, ar jis ar ji bus viena.
- b. Iš anksto aptarkite visus galimus trikdžius. Pavyzdžiui, pertraukas, ryšio nutrūkimą arba pertrūkius.
- c. Posėdžio pradžioje visus pristatykite ir pamažu tęskite.
- c. Pritaikykite ekrano nustatymus kuo geresniam matomumui atsižvelgdami į tai, kas ir kokio dydžio turėtų būti rodoma.
- d. Ekrane užfiksuoti dalyvių vietą (angl. „pin participants' video“).
- e. Reguliariai tikrinkite, ar asmuo seka ir supranta posėdį.
- f. Nustatykite signalą, kuriuo asmuo galėtų parodyti, kad nesupranta arba nori kalbėti.

⁹⁵ Įstatyme tiksliai nurodyta „techninė įranga vaizdams ir garsui perduoti“ Baudžiamojo proceso kodekso 52a straipsnis, Čekijos Respublika, nacionalinis tyrimas, projektas „Įgalinti“, 2023 m. Balandis, p. 21.

⁹⁶ Judiciary of England and Wales, 'Equal Treatment Bench Book – April 2023 revision' <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2023/06/Equal-Treatment-Bench-Book-April-2023-revision.pdf>

05

PRIEDAI

5.1. Poreikių vertinimo ir sąlygų pritaikymo baudžiamojo proceso metu algoritmas

Siekiant užtikrinti visapusišką asmenų su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia įtraukimą į teismo procesą, teismo posėdžiui svarbu pasirengti iš anksto. Algoritme pažymėti esminiai dalykai, į kuriuos reikia atsižvelgti ir kuriuos specialistams būtina metodiškai įvertinti, pavyzdžiui, konkretūs ginamųjų poreikiai ir jiems galinčios kilti kliūtys. Laikydami šių procesinių žingsnių, teismų pareigūnai ir darbuotojai reikšmingai prisideda prie kliūčių šalinimo, įtraukties skatinimo ir pagrindinių teisingumo principų palaikymo visiems asmenims.

Situacijos įvertinimas:

1. Įvertinti teisingumo procese dalyvaujančių šalių proceso pritaikymo reikalavimai.
2. Nustatomi konkretūs reikalavimai ir būtina pagalba atsižvelgiant į fizines, bendravimo ir kitas kliūtis.

Prieinamumo poreikių ir kliūčių pašalinimo užtikrinimas:

1. Gaunami leidimai naudoti reikiamą įrangą, įskaitant pagalbinių technologijų įrenginius.
2. Jei būtina, parengiami ir pateikiami dokumentai prieinamais formatais (pavyzdžiui, lengvai suprantama kalba, Brailio raštu, didesniais šriftais, garso įrašais).
3. Užtikrinama, kad dokumentai būtų laiku pateikti, kad šalys galėtų tinkamai su jais susipažinti.

Kiti aspektai:

1. Jei įmanoma, prieš pirmąjį posėdį asmenims su negalia aprodoma teismo salė.
2. Teismo salės išdėstymas pritaikomas žmonių su negalia vežimėliams ar kitoms pagalbiniams judumo priemonėms.
3. Įvertinamas poreikis pritaikyti komunikaciją atsižvelgiant į negalią ar raštingumo lygį.
4. Įvertinamas žmonių teikiamos pagalbos ir (arba) gyvūnų pagalbinių, taip pat daiktų nusiraminiui poreikis duodant parodymus arba teisme.

Praktiniai aspektai:

1. Įvertinamas psichologinės pagalbos, advokatų ir patikėtinių prieinamumas. Jei būtina, pasirūpinama vertėjais žodžiu, nustatoma, kokiais metodais bus nurodomos pertraukos ar įprasti atsakymai į klausimus.
2. Patvirtinama galimybė gauti teisinę pagalbą.
3. Įvertinamas posėdžio laiko tinkamumas, papildomo laiko reikalavimai, siekiant ginamiesiems su negalia užtikrinti galimybę viską suprasti ir turėti pertraukas.

5.2. Negalios supratimas: negalios pavyzdžiai ir galimas sąlygų pritaikymas

Žmonių su negalia teisių konvencijoje pripažįstama, kad „negalios sąvoka yra vis dar plėtojama“, ir pažymima, kad žmonės su negalia apima „asmenis, turinčius ilgalaikių fizinių, psichikos sveikatos, neurologinių, intelekto ar jutimo sutrikimų, kurie sąveikaudami su įvairiomis kliūtimis gali trukdyti šiems asmenims visapusiškai ir veiksmingai dalyvauti visuomenėje lygiai su kitais asmenimis“.⁹⁷

Šiame priede pateikiamas sutrikimų, kuriuos turint asmenys tam tikru atveju ir tam tikromis aplinkybėmis gali būti laikomi turintys negalią, sąrašas. Jis neturėtų būti suprantamas kaip baigtinis ar privalomas sąrašas, siekiama pateikti bendrą informaciją apie kai kurias negalios situacijas, kuri gali būti naudinga teisingumo srities specialistams siekiant užtikrinti veiksmingą žmonių su negalia dalyvavimą teisingumo procesuose.

Kiekvienu atskiru atveju reikėtų išanalizuoti ir įvertinti aplinkybes bei nustatyti, ar konkrečiu atveju būtina atlikti tam tikrus pritaikymus ir sudaryti tam tikras procesines ar kitokias sąlygas.

▪ Galvos smegenų sužalojimai

Galvos smegenų sužalojimas reiškia bet kokį smegenų sužalojimą, kuris atsiranda po gimimo. Jį gali sukelti įvairios priežastys, pavyzdžiui, nelaimingas atsitikimas, insultas, navikai ar tokie sveikatos sutrikimai kaip Parkinsono liga. Dėl galvos smegenų sužalojimo gali pakisti fiziniai ir jutiminiai gebėjimai, gebėjimas mąstyti ir mokytis (pvz., atminties praradimas, dėmesio koncentracijos stoka, abstraktaus mąstymo sunkumai). Tai taip pat gali sukelti elgesio ir asmenybės pokyčius (pvz., motyvacijos stoka, nuotaikos svyravimus, prislėgtą ar depresyvią savijautą, impulsyvų ar nevaldomą elgesį). Galiausiai dėl galvos smegenų sužalojimo gali kilti bendravimo sunkumų (pvz., lėta ar nerišli kalba, sunkumai sekant pokalbį) ir medicininių sunkumų (pvz., epilepsija, priepuoliai).⁹⁸

Siekiant padėti asmenims, turintiems galvos smegenų sužalojimą ir susiduriantiems su bendravimo sunkumais, reikėtų sudaryti tam tikras sąlygas, pavyzdžiui: naudoti technologijas, aiškiai ir trumpai kalbėti, pakartoti tam tikras nuorodas ir sąvokas, skirti daugiau laiko atsakyti.⁹⁹ Teismo posėdžiuose taip pat naudingos ir tokios pritaikytos priemonės kaip reguliarios pertraukos, vėlesnis pradžios laikas, sutrumpintos dienos ir rami aplinka.¹⁰⁰

⁹⁷ JT ŽNTK, 2006, Preambulė (e).

⁹⁸ Judicial College of Victoria, 2023. Australian Disability Access Bench Book, Section 7.2. Prieinama: <https://www.judicialcollege.vic.edu.au/eManuals/DABB/index.htm#59523.htm>

⁹⁹ Ibid. Section 7.2.

¹⁰⁰ Judicial College, 2024. Equal Treatment Bench Book, p. 388. Prieinama: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2023/06/Equal-Treatment-Bench-Book-July-2024.pdf>

▪ Dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo sutrikimas (ADHD)

Dėmesio trūkumo ir hiperaktyvumo sutrikimas (ADHD) – tai sutrikimas, kuriam būdingas neatidumas, impulsyvumas ir hiperaktyvumas, pasireiškiantis nuo septynerių metų amžiaus ir galintis tęstis suaugus. Šis sutrikimas gali turėti įtakos teismo posėdžiui, nes asmeniui gali būti sunku susikaupti ir klausytis proceso dalyvių.¹⁰¹

Dėl šios priežasties sąlygos gali būti pritaikomos per posėdį duodant po vieną nurodymą ar paliepimą, neprašant pernelyg sudėtingų detalių ar apibūdinimų, užrašant reikiamus atlikti veiksmus. Be to, gali būti naudingos pertraukos, esamo proceso etapo apibendrinimas ar trumpi sakiniai. Galiausiai, šiems asmenims turėtų būti leidžiama į rašytinius klausimus pateikti atsakymus raštu, o posėdis turėtų vykti patalpoje, kurioje būtų kuo mažiau pašalinių garsų ir kuo mažiau blaškomas dėmesys.¹⁰²

▪ Autizmas

Autizmas apima visą gyvenimą trunkančią, su neurologiniu vystymusi ir raida susijusią būklę. Tai turi įtakos asmens santykiams ir bendravimui su aplinka bei kitais žmonėmis. Autizmas yra spektro būklė, todėl žmonės ją gali patirti labai skirtingai. Pavyzdžiui, ne visi autistiški asmenys turi tam tikro laipsnio mokymosi sutrikimų.

Autistiškiems asmenims gali prireikti daugiau laiko arba būti sunkiau suprasti kalbą arba išsireikšti kalbant. Jiems taip pat gali būti sunku naudoti ir suprasti socialinę kalbos kontekstą, gali būti sutrikę socialiniai įgūdžiai. Pavyzdžiui, jie gali suprasti kalbą labai tiesiogiai, pažodžiui, vengti akių kontakto arba sunkiai vertinti savo ar kitų žmonių emocijas. Kai kurių autistiškų asmenų elgesys gali būti pasikartojantis, ritualinis arba neįprastas. Jie gali būti itin jautrūs garsams, lietimui, šviesai ar kitiems jutiminiams pojūčiams.¹⁰³

Tokiais atvejais sąlygos gali būti pritaikomos vartojant aiškia, glaustą ir paprastą kalbą, nekalbant metaforomis ar perkeltinę prasmę turinčiais išsireiškimais, užtikrinant ramų balso toną, duodant papildomo laiko atsakymams, vengiant sarkazmo, pernelyg daug gestų ar dėmesį blaškančių dalykų. Klausimai turėtų būti tikslūs ir tiesioginiai, o teisėjas ar kitas specialistas klausimus turėtų užduoti pirmiausia paminėdamas asmens vardą, kad būtų išvengta nesusipratimų.

Be to, kiekvienam klausimui suvokti ir atsakymui pateikti turėtų būti skiriama daugiau laiko, tylos, atsakymo išlaukimo. Teisėjai ar kiti specialistai taip pat turėtų nelaikyti akių kontakto vengimo pagarbos stoka.¹⁰⁴ Kitos galimos korekcijos: paaiškinimai dėl proceso etapų, rašytiniai nurodymai, tvarkaraščiai ir terminų seka, reguliarios pertraukos ir kantrybė. Teismo posėdžių salėje turėtų būti tylu ir silpnas apšvietimas, o asmeniui leidžiama pasirinkti, kur sėdėti.¹⁰⁵

¹⁰¹ Ibid. 392.

¹⁰² Ibid. 392.

¹⁰³ Judicial College of Victoria, 2023. Australian Disability Access Bench Book, Section 7.3. Prieinama: <https://www.judicialcollege.vic.edu.au/eManuals/DABB/index.htm#59523.htm>

¹⁰⁴ Ibid. Section 7.3.

¹⁰⁵ Judicial College, 2024. Equal Treatment Bench Book, p. 398. Prieinama: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2023/06/Equal-Treatment-Bench-Book-July-2024.pdf>.

▪ **Aklumas ar regėjimo sutrikimas, silpnaregystė**

Aklumas – visiškas arba beveik visiškas regėjimo praradimas, turintis įtakos asmens gebėjimui matyti. Vieni žmonės gali matyti šviesą, šešėlius ir (arba) formas, o kiti nemato visiškai nieko. Aklumas spalvoms – nesugebėjimas atskirti spalvų. Kai kurie asmenys neskiria raudonos ir žalios spalvos, kiti viską mato juodai, baltai ir pilkai. Regėjimo sutrikimas arba silpnaregystė – dalinis regėjimo praradimas, kurio negalima ištaisyti akiniais.¹⁰⁶

Pritaikant sąlygas, gali būti užtikrinama, kad dokumentai būtų pateikti prieinamu formatu (pvz., Brailio raštu), kad pagalbinis personalas prireikus teiktų bendrą pagalbą ir patarimus, kad teismo salėje būtų pritaikytos būtinos fizinės sąlygos, galėtų dalyvauti lydintys asmenys ir būtų užtikrinta galimybė naudotis šunimi pagalbiniu. Asmenims taip pat turėtų būti leidžiama patiemis susipažinti su fizine aplinka ir jų neturėtų būti prašoma prisiminti informaciją ar įvykius remiantis regėjimu. Galiausiai geroji teisėjų ir teisės specialistų praktika yra tokia: prieš pradėdant kalbėti prisistatyti ir paklausti ginamųjų apie jų konkrečius poreikius.¹⁰⁷

▪ **Kurtumas ir klausos sutrikimas**

Kurtumas – visiškas arba beveik visiškas negalėjimas girdėti. Šie asmenys bendrauja įvairiais alternatyviais būdais. Kai kurie bendruomenės nariai kurtumo nelaiko negalia, o laiko save kultūrinės ir kalbinės mažumos grupe.¹⁰⁸

Pritaikant sąlygas, gali būti užtikrinamos gestų kalbos vertėjų paslaugos, galimybė dalyvauti lydinčiam asmeniui, stovėjimas veidu į asmenis, akių kontakto palaikymas ir atsakymui reikiamo laiko skyrimas.¹⁰⁹ Kiti galimi gerosios praktikos pavyzdžiai: ramios patalpos su geru apšvietimu pasirinkimas, leidimas naudotis indukcinę kilpa arba informacijos ir nuorodų užrašymas. Kai teisėjas ir kiti teismo specialistai kalba, jie neturėtų šaukti ar persistengti su rankų gestais arba veido išraiškomis, bet turėtų kalbėti tolygiu ritmu, po kiekvieno sakinio padaryti nedidelę pauzę, kad būtų galima išversti, žiūrėti į ginamąjį ir kalbėti pilnais sakiniais. Svarbu prisiminti, kad universalios gestų kalbos nėra, tačiau yra daug nacionalinių gestų kalbų. Dėl šios priežasties svarbu žinoti, kokia kalba kalba ginamasis.¹¹⁰

▪ **Dauno sindromas**

Dauno sindromas – genetinė būklė, kai žmogus turi papildomą chromosomą. Dauno sindromui būdingi įvairūs fiziniai, sveikatos, savybių ir raidos padariniai. Bendras Dauno sindromo požymis yra tam tikro laipsnio intelekto sutrikimas.¹¹¹

¹⁰⁶ Judicial College of Victoria, 2023. Australian Disability Access Bench Book, Section 7.4. Availab Prieinama: <https://www.judicialcollege.vic.edu.au/eManuals/DABB/index.htm#59523.htm>

¹⁰⁷ Ibid. Section 7.4.

¹⁰⁸ Ibid. Section 7.6.

¹⁰⁹ Ibid. Section 7.6.

¹¹⁰ Judicial College, 2024. Equal Treatment Bench Book, p. 421-424. A Prieinama: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2023/06/Equal-Treatment-Bench-Book-July-2024.pdf>

¹¹¹ Judicial College of Victoria, 2023. Australian Disability Access Bench Book, Section 7.9. A Prieinama: <https://www.judicialcollege.vic.edu.au/eManuals/DABB/index.htm#59523.htm>

Kai kuriems Dauno sindromą turintiems asmenims gali prireikti pritaikyti sąlygas bendravimui, pavyzdžiui, naudoti pagalbines bendravimo priemones, pateikti dokumentus lengvai suprantama kalba arba pasitelkti lydintį asmenį ir kt.¹¹²

▪ **Disleksija**

Disleksija pasireiškia skaitymo, rašymo ir rašybos sunkumais. Turint disleksiją, pagrindinės problemos yra greitas kalbinės informacijos apdorojimas ir silpna trumpalaikė bei darbinė atmintis. Iki pilnametystės daugelis žmonių įsisavina strategijas, kurios leidžia jiems susidoroti su situacijomis, kuriose jie patiria sunkumų. Kai kurie asmenys daugeliui kasdienio gyvenimo aspektų taip pat gali pasikliauti technologijomis.¹¹³

Tinkamai pritaikyti įvairias sąlygas galima visais proceso etapais. Prieš teismo posėdį žodinius nurodymus galima papildyti rašytinėmis nuorodomis ir priminimais. Nurodymai turi būti pateikiami paprasta kalba, elektroninėmis priemonėmis, o rašytinių nurodymų atveju turi būti aiškus formatavimo stilius (pavyzdžiui, bent 12 dydžio šriftas, dideli tarpai, spalvotas popierius).

Posėdžio metu disleksiją turintiems asmenims gali prireikti reguliarių pertraukų, aiškių paaiškinimų, vienkartinių klausimų, laiko informacijai apmąstyti ir galimybės užduoti klausimus bei paaiškinimų. Apskritai nereikėtų tikėtis, kad jie pateiks smulkias detales arba viską prisimins, o galimi nesusipratimai neturėtų būti laikomi išsisukinėjimu ir nenuoseklumu.¹¹⁴

▪ **Intelektų negalia**

Intelektų negaliai būdingi reikšmingi intelektinio funkcionavimo ir adaptyvaus elgesio apribojimai. Intelektų negalia visada būna įgimta ir gali būti įvairių tipų ir laipsnių. Intelektų negalią turintiems asmenims gali būti sunku bendrauti, palaikyti santykius su kitais žmonėmis ir gyventi savarankiškai. Jiems reikia daugiau laiko suvokti sakytinę ir rašytinę informaciją, gali būti sunku suprasti nurodymus ar abstrakčias sąvokas. Jiems taip pat gali būti sunku susikaupti ir prisiminti, jie gali greitai pavargti.¹¹⁵ Intelektų negalia, kai kuriose šalyse dar yra vadinama mokymosi negalia.

▪ **Mokymosi negalia**

Mokymosi negalia – prieš gimimą, jo metu arba netrukus po gimimo įgyta visą gyvenimą trunkanti būklė, turinti įtakos intelekto raidai. Jos nereikėtų painioti su „specifiniais mokymosi sunkumais“, pavyzdžiui, disleksija. Mokymosi negalia gali būti lengvo, vidutinio arba sunkaus laipsnio. Mokymosi negalią turintiems žmonėms sunku suprasti ir įsiminti naują ar sudėtingą informaciją, išmokti naujų įgūdžių ir apibendrinti

¹¹² Ibid. Section 7.9.

¹¹³ Judicial College, 2024. Equal Treatment Bench Book, p. 409-410. Prieinama: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2023/06/Equal-Treatment-Bench-Book-July-2024.pdf>

¹¹⁴ Ibid. p. 411-412.

¹¹⁵ Ibid. p. 427.

tai, ko išmokta, kitose situacijose. Kai kurie asmenys negali skaityti arba jiems sunku kalbėti, kai kuriems gali kilti sunkumų atliekant kasdienes užduotis.¹¹⁶

Tuo atveju, jei ginamieji turi mokymosi (intelektu) negalią, sąlygos jiems gali būti pritaikomos įvairiais būdais. Nagrinėjant bylą teisme gali būti numatytas apsilankymas teisme iki teismo posėdžio pradžios, naudojamos tiesioginės nuorodos arba ekranai, dažnos pertraukos, pasitelkiamas tarpininkas, naudojama paprasta kalba, pagalbines komunikacijos priemonės ir papildomi aplinkybių bei proceso paaiškinimai, dokumentai, parengti lengvai suprantama kalba, iliustruoti piktogramomis, paveikslėliais. Į asmens mokymosi (intelektu) negalią reikėtų atsižvelgti ir vertinant įrodymus. Viena iš gerųjų praktikų – Makaton kalbos naudojimas ir ją mokančio vertėjo dalyvavimas. Makaton yra supaprastintos kalbos metodas, sudarantis galimybę bendravimo sunkumų turintiems asmenims savarankiškai išsireikšti ir bendrauti.¹¹⁷

▪ **Psichosocialinė negalia**

Psichosocialinė negalia gali apimti nuotaikos sutrikimus (pvz., depresiją, pogrindyminę depresiją, bipolinį sutrikimą), nerimo sutrikimus (pvz., fobijas, panikos priepuolius, socialinį ir bendrąjį nerimą, obsesinius–kompulsinius sutrikimus) ir psichozinius sutrikimus (pvz., šizofreniją, kai kurias bipolinio sutrikimo formas). Psichikos sveikatos sutrikimai gali turėti įtakos asmenų mąstymui, jausmams, elgesiui ir bendravimui.¹¹⁸ Psichikos sveikatos sutrikimo apibrėžimas nėra lygus negalios sampratai. Negalia išsivysto kai asmuo, patiriantis psichikos sveikatos sutrikimą, susiduria su kliūtimis aplinkoje, kurios trukdo gyventi pilnavertį gyvenimą. Kliūtis kuria aplinkos neigiamos nuostatos psichikos sveikatos sunkumų atžvilgiu ir gali būti sisteminės, visuomeninės ir kt.

Psichikos sveikatos sutrikimų svarbu nestigmatizuoti ir žinoti, kad jie gali būti tik epizodiniai. Teisme sąlygos gali būti pritaikomos įvairiais būdais, atsižvelgiant į konkrečią individualią situaciją ir ją sukeliančius veiksniai, pavyzdžiui: reguliaros pertraukos, žmonių skaičiaus teismo salėje ribojimas, leidimas atidėti posėdį dėl medicininių priežasčių, leidimas naudotis vaizdo ryšiu, kryžminės apklausos taisyklių pritaikymas, papildomas laikas atsakymams ir, jei būtina, nuraminimas.¹¹⁹

¹¹⁶ Ibid. p. 429.

¹¹⁷ Ibid. p. 430-432.

¹¹⁸ ¹¹⁸ Judicial College of Victoria, 2023. Australian Disability Access Bench Book, Section 7.11. Prieinama: <https://www.judicialcollege.vic.edu.au/eManuals/DABB/index.htm#59523.htm>

¹¹⁹ Judicial College, 2024. Equal Treatment Bench Book, p. 434-435. Prieinama: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2023/06/Equal-Treatment-Bench-Book-July-2024.pdf>.

5.3. Kontrolinis sąrašas baudžiamosios justicijos specialistams, dirbantiems su intelekto ir psichosocialinę negalią turinčiais ginamaisiais baudžiamajame procese

Ginamųjų teisė į teisingą bylos nagrinėjimą lygiai su kitais asmenimis nuo pirmojo kontakto su teisėsaugos pareigūnais ir per visą procesą turi būti užtikrinama tinkamai pritaikant procesines sąlygas. Kol kas, siekiant užtikrinti lygiavertį dalyvavimą baudžiamajame procese, procesinės sąlygos *de jure* ir *de facto* yra pritaikomos tik tam tikroms grupėms, pavyzdžiui, jaunesniems nei 18 metų nepilnamečiams. Panašios priemonės taip pat yra būtinos žmonėms su psichikos sveikatos sutrikimais ar negalia.

Poreikių dėl sąlygų pritaikymo vertinimas

- Ar ginamasis asmuo turi kokią nors negalią? Jei taip, kokios prieinamumo priemonės ir sąlygos turi būti pritaikytos? Šios pagalbinės priemonės turėtų būti nustatytos iki proceso pradžios ir turėtų būti pritaikytos pagal negalią, lytį bei amžių (žr. Praktinių gairių skirsnį 4.2.1. Individualus vertinimas).
- Ar su ginamuoju asmeniu su negalia buvo kuo anksčiau susisiepta siekiant išsiaiškinti jo (jos) poreikius dėl sąlygų pritaikymo ir informuoti apie teisę viso proceso metu aktyviai naudotis tinkamai pritaikytomis procesinėmis sąlygomis? (Žr. skirsnį 4.4. Teisė gauti informaciją ir bendrauti prieinamais formatais).

Lydintieji / patikimi asmenys

- Ar asmuo su negalia buvo informuotas apie teisę gauti lydinčiojo / patikimo asmens, kurį jis gali laisvai pasirinkti, pagalbą? (Žr. 4.2.2. Procesinių sąlygų pritaikymas)
- Ar lydintysis / patikimas asmuo buvo informuotas apie atitinkamą teismo procesą, kuriame dalyvauja ginamasis su negalia, ir ar jiems sudarytos galimybės tiesiogiai bendrauti?

Pagalbos susikalbant ir bendraujant aspektai

- Ar kalba, kuria bendraujama su negalią turinčiu ginamuoju ar ginamąja, yra paprasta ir lengvai suprantama?

- Ar negalią turinčiam asmeniui sudaryta galimybė nemokamai naudotis tarpininku / pagalbininku (įskaitant trečiąjį asmenį), kuris padėtų bendrauti viso proceso metu? (Žr. skirsnį 4.2.2. Procesinių sąlygų pritaikymas)
- Ar negalią turinčios ginamosios ar ginamojo buvo paklausta, ar ji (jis) girdi bei supranta, ko klausama arba apie ką kalbama, taip pat ir teismo salėje?
- Ar kalbos tempas yra tinkamas, kad ginamasis ar ginamoji galėtų suprasti, viską, kas sakoma? Ar asmens buvo paklausta, ar jam (jai) reikalingos pertraukos arba trumpesni posėdžiai? (Žr. skirsnį 4.2.2. Procesinių sąlygų pritaikymas)
- Ar prieš prasidedant procesui ginamojo ar ginamosios su negalia ir lydinčiojo asmens arba pagalbininko buvo pasiteirauta apie jų bendravimo tvarką ir jos pritaikymą?
- Ar užtikrinant visapusišką dalyvavimą ginamiesiems su negalia visuose proceso etapuose suteiktos atitinkamos pagalbinės technologijos, pagalba bendraujant (įskaitant pasitelkiamus vertėjus žodžiu) ir pagalbines bendravimo priemones? (Žr. skirsnį 4.4.2. Teisė į vertimo žodžiu ir raštu paslaugas)?

Prieigos prie informacijos aspektai

- Ar informacija (pvz., dokumentai ir jų formos) yra parengta atitinkamais prieinamais formatais? Tai gali būti lengvai skaitoma kalba parengta informacija, informacija Brailio raštu, didesniais šriftais, garso įrašai (Žr. skirsnį 4.4.2. Teisė į vertimo žodžiu ir raštu paslaugas)
- Ar dokumentai prieš posėdžius pateikti laiku (ir atitinkamu prieinamu formatu), kad pakaktų laiko medžiagai perskaityti ir suvokti?

Fizinės prieigos aspektai

- Ar vieta yra prieinama žmonėms, judantiems vežimėliu ar kita pagalbine judėjimo priemone?
- Ar buvo apsvarstytos pritaikymo priemonės, kad aplinka, ypač teismo salė, žmonėms su negalia keltų kuo mažesnę baimę, pavyzdžiui, atsisakant formalios aprangos, tokios kaip mantijos, ir siūlant turėti asmenį ramiai nuteikiančius

daiktus? (Žr. skirsnį 4.6. Teisė dalyvauti nagrinėjant bylą teisme ir teisė į nekaltumo prezumpciją)

- Ar asmuo naudojasi šunimi pagalbininku arba kitokiu gyvūnu pagalbininku? Jei taip, kada numatyta teismo posėdžio pertrauka, kad būtų galima jį pagirdyti ir išvesti į lauką? Ar yra prieinamas dubenėlis su vandeniu?

Teisinė pagalba

- Ar ginamasis ar ginamoji informuotas apie savo teisę į advokatą ir nemokamą teisinę pagalbą?
- Ar asmeniui galimybė pasinaudoti advokato paslaugomis arba nemokama teisine pagalba pasiūlyta nuo pirmojo kontakto su teisminėmis institucijomis ir viso proceso metu? (Žr. skirsnį 4.5.2 Informacijos dėl teisės į teisinę pagalbą vertinimas)
- Ar advokatas aprūpintas procesinių sąlygų pritaikymo priemonėmis, pavyzdžiui, vertėjais žodžiu, pagalbinėmis technologijomis, tarpininkais (pagalbininkais) ar kt., siekiant per visą procesą užtikrinti veiksmingą advokatų ir ginamųjų bendravimą?

Dalyvavimas nagrinėjant bylą teisme

- Ar priimant sprendimą dėl nuotolinio arba fizinio dalyvavimo nagrinėjant bylą teisme atsižvelgta į asmens norus ir pageidavimus?
- Jei teismo posėdis yra nuotolinis, ar užtikrinta, kad ginamieji su negalia turėtų tokias pačias galimybes į reikiamų procesinių priemonių pritaikymą, kaip ir posėdyje dalyvaudami fiziškai? (Žr. 4.6. Teisė dalyvauti nagrinėjant bylą teisme ir teisė į nekaltumo prezumpciją)

5.4. Kontaktų sąrašas

Šiame priede pateikiamas sąrašas organizacijų teikiančių įvairias paslaugas, padedančias asmenims su negalia teisingumo sistemoje. Kai kurios iš organizacijų teikia specifines paslaugas, pavyzdžiui, gestų kalbos vertimo, ir vykdo ne pelno siekiančią veiklą. Šios paslaugos gali būti finansuojamos iš valstybės lėšų ar kitų šaltinių.

Kitos organizacijos daugiausia dėmesio skiria advokacijai, asmenų su negalia atstovavimui ir švietimui, paslaugas teikdamos *pro bono* pagrindu, arba siūlo advokacijos, paramos ir bendruomeninių paslaugų derinį, tačiau jų finansavimo modeliai gali skirtis ir kai kurios paslaugos gali būti teikiamos nemokamai, o kitos – už užmokestį. Rekomenduojame į kiekvieną organizaciją kreiptis tiesiogiai. Jų kontaktiniai duomenys nurodyti.

- **Lietuvos kurčiųjų draugija (LKD)** – asociacija, įkurta 1938 metais. Daugiau kaip 80 metų ji atstovauja ir gina klausos negalią turinčių asmenų teises, teikia metodinę pagalbą, organizuoja nacionalinius ir tarptautinius renginius, konferencijas, seminarus.

Interneto svetainė: <http://www.lkd.lt>

El. paštas: centras@lkd.lt

- **Lietuvos aklųjų ir silpnaregių sąjunga (LASS)** – nepriklausoma savanoriška nevyriausybinė asmenų su regos negalia organizacija. Ji veikia visoje Lietuvos teritorijoje, turi filialus ir atstovus visuose rajonuose ir apskrityse. Savo tikslams įgyvendinti LASS vykdo įvairią ne pelno siekiančią veiklą.

Interneto svetainė: <https://www.lass.lt>

El. paštas: centras@lass.lt

- **Lietuvių gestų kalbos vertimo centras** – Asmens su negalia teisių apsaugos agentūrai prie Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerijos pavaldi įstaiga. Centras įsteigtas siekiant didinti informacijos prieinamumą klausos negalią turintiems asmenims. Jis teikia nemokamas gestų kalbos vertimo paslaugas įvairiuose sektoriuose, pavyzdžiui, socialiniame, teisiniame, švietimo, sveikatos priežiūros ir kituose. Centro paslaugos finansuojamos iš Lietuvos nacionalinio biudžeto.

Interneto svetainė: <https://lgkvc.lrv.lt>

El. paštas: info@vertimaigestais.lt

- **Psichikos sveikatos perspektyvos (PSP)** – 2000 m. įkurta nevyriausybinė organizacija, daugiausia dėmesio skirianti psichikos sveikatai, negaliai ir

žmogaus teisėms. PSP žmogaus teisėmis grindžiamą požiūrį į psichikos sveikatą skatina vykdydama mokslinius tyrimus, advokaciją ir švietimą.

Interneto svetainė: <https://perspektyvos.org>

El. paštas: vilnius@perspektyvos.org

- **Lietuvos sutrikusio intelekto žmonių globos bendrija „Viltis“** įkurta 1989 metais. Ji dirba asmenų su intelekto negalia įtraukties į visuomenę labui. Kaip asociacija, vienijanti daugiau kaip 11 000 narių, kurių tarpe yra žmonės su negalia ir jų šeimos, „Viltis“ inicijuoja pažangias reformas ir kuria bendruomenines paslaugas. Organizacija akcentuoja socialinę partnerystę ir žmogaus teises.

Interneto svetainė: <https://viltis.lt>

El. paštas: viltis@viltis.lt

- **Lietuvos sutrikusios psichikos žmonių globos bendrija** – atstovauja psichikos sveikatos sutrikimų ar psichosocialinę negalią turintiems asmenims, jų šeimoms ir bendruomenėms, siekdama pagerinti jų gyvenimo kokybę stiprinant kokybiškas medicinos ir psichikos sveikatos priežiūros paslaugas, vystant bei teikiant psichosocialinės reabilitacijos, užimtumo, teisinės pagalbos ir kitas bendruomenines paslaugas. Bendrija aktyviai skatina bendruomeninių paslaugų plėtrą, gina žmonių su negalia teises valstybinėse institucijose ir vykdo švietimo kampanijas socialinei įtraukčiai gerinti. Šiuo metu devyniose apskrityse dirba daugiau kaip 1 500 asmenų, nuo 2000 m. Vilniuje veikia užimtumo kambariai, o nuo 2014 m. – Žmonių su negalia švietimo centras.

Interneto svetainė: www.lspzgb.lt

El. paštas: bendrija@lspzgb.lt

- **Lietuvos autizmo asociacija „Lietaus vaikai“** 2013 m. įkurta autistiškų vaikų tėvų. Šiuo metu tai didžiausia autistiškus asmenis atstovaujanti organizacija Lietuvoje. Asociacija daugiausia dėmesio skiria dalijimuisi medicinos ir mokslo žiniomis, advokacijai, pagalbos metodikų kūrimui, mokymų organizavimui, projektų įgyvendinimui ir informacijos sklaidai. Pagrindinis organizacijos tikslas – užtikrinti, kad autistiški žmonės gyventų įtraukiai ir oriai.

Interneto svetainė: <https://www.lietausvaikai.lt>

El. paštas: info@lietausvaikai.lt

5.5. Papildoma literatūra

1. **Australijos praktinėse gairėse negalios klausimais** (angl. *Australian Disability Bench Book*) pateikiama naudingos informacijos apie bendro pobūdžio sąlygų pritaikymo žmonėms su įvairia negalia priemones, kurios gali būti itin naudingos, kai sąlygas būtina pritaikyti kelių pobūdžių negalią turintiems asmenims.

<https://www.judicialcollege.vic.edu.au/eManuals/DABB/index.htm#59310.htm>

2. Projekto „Įgalinti“ tarptautinės žmonių su negalia teisių užtikrinimo baudžiamajame procese gairės baudžiamosios justicijos specialistams. Dokumentas anglų kalba.

https://validity.ngo/wp-content/uploads/2024/08/Model-Disability-Bench-Book-Last-version_30-July.pdf

3. **Projektas „Įgalinti“ Lietuvos situacijos analizėje** įvertinti sunkumai, su kuriais ginamieji su psichikos sveikatos sutrikimais, psichosocialine ir (arba) intelekto negalia susiduria baudžiamosios justicijos sistemoje. Daugiausia dėmesio skiriama galimybės gauti informaciją ir pagalbą kliūtims bei procesinių sąlygų pritaikymui. Tyrimo ataskaitoje taip pat nagrinėjami šiuos sunkumus ginamiesiems padedantys įveikti įstatymai, politikos principai ir praktika, taip pat perspektyvi praktika, susijusi su procedūrinių sąlygų pritaikymu. Šios analizės išvados remtasi rengiant šias praktines gaires.

<https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2023/07/LT-Ginamuju-su-negalia-teises-Lietuvos-baudziamojoje-justicijoje.pdf>

4. „Fizinės aplinkos prieinamumas akliems ir silpnaregiams“ vadovas – rekomendacijos ir reikalavimai, kaip pagerinti fizinės aplinkos prieinamumą regos negalią turintiems asmenims.

https://lass.lt/wp-content/uploads/2022/06/Fizines-aplinkos-prit_2021_prieinamas-neregiams-2.pdf

5. **Gairės „Žodžiai yra svarbūs – kaip etiškai kalbėti ir rašyti apie psichikos sveikatą?“** – su psichikos sveikatą bei negalią lydinčia stigma ir stereotipais siekiama kovoti atkreipiant dėmesį į neigiamą netinkamų bei menkinančių žodžių poveikį. Leidinyje pabrėžiama būtinybė kalbant apie psichikos sveikatą bei negalią vartoti pagarbią ir empatišką kalbą, kad būtų skatinamas supratimas, atviras dialogas ir palaikymas.

https://perspektyvos.org/wp-content/uploads/2024/01/Zodziaisvarbus_2021.pdf

6. „Internetas visiems“ prieinamos skaitmeninės informacijos rengimo vadovas. Leidinyje aptariamos tokios temos kaip skaitmeninis prieinamumas, tarptautinio ir nacionalinio lygmens teisiniai reikalavimai, įvairūs skaitmeninės informacijos

naudotojų poreikiai, prieinamumo užtikrinimo įvairių gebėjimų ir reikalavimų naudotojams strategijos. Be to, šiame vadove pateikiami prieinamų interneto svetainių pavyzdžiai, nuorodos į naudingus informacijos šaltinius, tarptautinius standartus ir atitinkamus teisės aktus.

https://Inf.lt/wp-content/uploads/2018/12/Internetas_visiems.pdf

7. **Tarptautiniai principai ir gairės dėl žmonių su negalia teisės į teisingumą** – priemonė, padedanti valstybėms kurti ir įgyvendinti teisingumo sistemas, kurios žmonėms su negalia padeda užtikrinti lygias galimybes pagal pasaulines žmogaus teisių normas. Gairės parengtos konsultuojantis su žmonių su negalia teisių ekspertais, negalios organizacijomis, vyriausybe, mokslininkais ir specialistais.
<https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-disability/international-principles-and-guidelines-access-justice-persons-disabilities>
8. **Oficialios rekomendacijos dėl paslaugų ir aplinkos pritaikymo** – rekomendacijos, kaip paslaugas ir aplinką pritaikyti, kad jos geriau atitiktų žmonių su klausos ir regos negalia bendruomenės poreikius.

http://www.lkd.lt/uploads/pdf/svarbus_dokumentai/OFICIALIOS-REKOMENDACIJOS-DE-L-PASLAUGU-IR-APLINKOS-PRITAIKYMO-KURCNEREGIAMIS.pdf

9. **Jungtinės Karalystės praktinės gairės dėl lygybės užtikrinimo** (angl. **UK Equal Treatment Bench Book**) – siekiama didinti informuotumą ir supratimą apie skirtingas teismuose ir specializuotuose teismuose dalyvaujančių asmenų aplinkybes. Gairėmis padedama užtikrinti veiksmingą bendravimą ir siūlomi veiksmai, kurie turėtų padidinti visų šalių dalyvavimą.

<https://www.judiciary.uk/about-the-judiciary/diversity/equal-treatment-bench-book/>

10. **Jungtinių Tautų negaliai jautrios kalbos gairės** – rekomendacijos įtraukiai komunikacijai užtikrinti. Šios gairės yra suderintos su Jungtinių Tautų žmonių su negalia teisių konvencija ir kitais autoritetingais dokumentais. Jose pateikti praktiniai patarimai, kaip nuosekliai ir pagarbiai vartoti kalbą, pabrėžiama kova su „eiblizmo“ apraiškomis ir įvairovės puoselėjimo svarba, vartojant kalbą, kuria gerbiamos visų asmenų teisės ir orumas.

<https://www.ungeneva.org/sites/default/files/2021-01/Disability-Inclusive-Language-Guidelines.pdf>